

Başlangıcından Osmanlı'ya

İktisadî düşünce

tarihinin İslâmî kaynakları

I-Giriş

İslâm medeniyeti, beşeri tecrübesinin hemen her alanını ilgilendiren hayli zengin bir yazma geleneğine sahiptir. Bilgeliklerini yazılı metnin satırlarına dökmeye direnmiş

“*Ehl-i Sudûr*” gibi güçlü bir alt-geleneğin sürekli mevcudiyetine rağmen, böyle bir kaygısı olmayan ve son derece üretken olan diğer bir alt-gelenek, yani “*Ehl-i Sutûr*”¹ geride kalanlara daha önce emsali görülmemiş büyüklükte bir yazılı miras bırakmıştır. Bu muazzam entellektüel mirastan etkin bir şekilde faydalanılabildiği takdirde ilgili bilim alanlarında, özellikle de o bilimlerin tarihlerinde, yeni ufuklar açılacağını iddia etmek abartı sayılmaz.

Elinizdeki çalışma, yukarıdaki iddianın en azından bir sosyal disiplin ekseninde, bir nevi temellendirilmesi ve sınanmasına yönelik bir çabadır. Bu maksatla İslâmın yazılı kaynaklarını iktisadî düşünce tarihinin perspektifi içine yerleştirmeye çalışacağız. Başka bir ifadeyle, bu entellektüel birikime iktisadî düşünce tarihi disiplininin penceresinden bakmaya çalışacağız.

Bazen, perspektifdeki küçük bir değişiklik şaşırtıcı sonuçlar verir ve aynı şey pekala biraz önce bu çalışmada deneyeceğimizi söylediğimiz husus için de geçerlidir. Nitekim bu yapıldığında, yani İslâmın yazılı mirasına İktisadî Düşünce Tarihi disiplini açısından bakıldığında, klasik İslâmî metinler iktisadî düşünce tarihinin potansiyel kaynakları olarak ortaya çıkmaya ve bu suretle söz konusu metinlerin başka türlü fark edilmesi mümkün olmayan bazı yönleri görünür hale gelmeye başlar. Bu sürecin ortaya çıkaracağı netice oldukça önemlidir. Zira bu kaynakların vaad ettiği malzemenin nicelik ve niteliği göz önüne alındığında, sadece İktisadî Düşünce Tarihi'nde yeni bir dönemin ya da yeni bir alanın keşfinden değil, aynı zamanda, *İslâm İktisadî Düşünce Tarihi* gibi yeni bir alt-disiplinin oluşturul-

1 *Ehl-i Sudûr*, “Kalp ya da Gönül Erbabı” demek olup, bu geleneğin mensupları bilgeliği (hikmeti), hikmet arayıcılarının kalplerinden (*el-sudûr*) başka bir yere emanet edilemeyecek kadar değerli görmekteydiler. *Ehl-i Sutûr* ise “Satır Erbabı” demek olup, hikmetin satırlar(*es-sutûr*)a, yani yazıya dökülmesinde sakınca görmüyorlardı.

ması gereğinden bahsetmek mümkün hale gelir.³

Söz konusu malzemenin İktisadî Düşünce Tarihi açısından ele alınmasında kronolojik, tematik, biyografik veya bibliyografik ya da tüm bunları terkip eden yeni ve farklı bir metot takip edilebilir.⁴ Bu çalışma bahsedilen metodolojik yaklaşımlardan dördüncüsünün minyatür bir örneği olacak ve bu da ilgili literatürün, iktisadî düşüncenin taşıyıcısı olma özelliği itibarıyla genel bir taramaya tabi tutulması yolu ile yapılacaktır ki, “İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî Kaynakları” tabiriyle kast ettiğimiz de işte bu literatür türüdür.

Bu sahanın özünde var olan zorluklar ve yazarı sınırlayan diğer engeller nedeniyle, bu çalışmanın bitirici bir çalışma olmayı hedeflemediği hususunun daha en başta vurgulanmasında fayda vardır. Mevcut kaynakların devasa hacmi, böyle bir hedefi bireysel araştırmacıların erişim alanlarının çok ötesinde bir noktaya yerleştirir. Buna bir de varolduğu bilinen kaynaklara ulaşmada karşılaşılan problemler eklenince zorluk derecesi bir kat daha artmaktadır. Bu kaynakların önemli bir kısmı hâlâ el yazması şeklinde durmaktadır. Ayrıca, yayınlanmışların içinde yüksek kaliteli edisyona sahip olanların oranı da tatminkâr olmaktan uzaktır. Bu engelleyici ve kısıtlayıcı durumun, sözünü etmekte olduğumuz kaynakların güvenilir edisyon-kritiklerinin sayısı makul bir seviyeye ulaşıncaya kadar devam edeceği açıktır. Son olarak, kaynakların sağladığı malzemenin yeterince değerlendirilebilmesi ancak monografik çalışmalar sayesinde olabilir ki, bu tür çalışmalar da, gerek nicelik ve gerekse nitelik bakımından tatminkâr olmaktan uzaktır. Bu olumsuz şartlar altında çalışmak insana karanlıkta el yordamıyla yürüyormuş hissini veriyor. Daha da vahimi, yapılması gereken işin cesameti ve bu sahada yapılmakta olan çalışmaların halihazır temposu göz önüne alındığında, bu durumun daha uzun süre devam edecek gibi görünmesidir. Hal böyle olunca, bu çalışmanın yapabileceği tek şey, neredeyse henüz keşfedilmemiş bir kıta niteliğindeki bu sahaya yeni girecek olanları bekleyen bu duygu halinin yoğunluğunu bir ölçüde azaltmak olabilir. Başka bir ifadeyle, elinizdeki ça-

3 Ortaçağ diye adlandırılan dönemin iktisat düşüncesi, alışılmış iktisadî düşünce tarihi yazınında yitik bir bölüm olarak durmaktadır. J. A. Schumpeter bu gerçeği çok isabetli bir şekilde "Büyük Boşluk" diye tarif ediyor: Ona göre "Konumuz bakımından St. Thomas Aquinas (1225-1274) dönemine kadarki 500 seneyi güvenle atlayabiliriz". İlginç olan husus, İktisadî Düşünce Tarihi üzerine yazılan standart kitapların tamamının meseleye bu şekilde yaklaşmalarıdır. Aslında bu durum diğer sosyal disiplinlerin tarihi üzerine yapılan çalışmalarda da farklı değildir. Bu da sosyal bilimcilerin İslâmın entellektüel tarihinden haberdar olmadıklarının açık bir göstergesidir. İşin ilginç yanı, *büyük boşluk* diye tarif edilen dönem, tam olarak, iktisadî düşünceyi de bünyesinde barındıran İslâm düşünce tarihinin en muhteşem dönemine tekabül eder. Böyle olunca, İslâm iktisat düşüncesinin İktisadî Düşünce Tarihinin eklemlendirilmesi, bu sahada yeni bir dönemin keşfinden daha aşağı bir anlama gelmez. (Schumpeter'in görüşleri için, onun antisal eseri *History of Economic Analysis*'e bakınız: M. L. Severn edisyonu, London: Allen and Unwin, 1982, 73-4).

4 Aynı konuda halen üzerinde çalışmakta olduğum daha geniş bir projede bu yaklaşım metodlarının her biri birer cilde temel teşkil edecektir.

lışma, olsa olsa bu sahaya girmeyi düşünenler için belki bir ön hazırlık rehberi ve geçici bir harita (ama kesinlikle atlas değil) olabilecektir.

Çalışmamız iki ana kısımdan oluşuyor: İlk kısım kaynakların tanımlanması ve tasnifi gibi metodolojik problemlerin tartışılmasına ayrılmıştır. Başka türlü belki ilgili bölümlere dağılmış olarak verilebilecek bilgilerin büyük çoğunluğu-metodolojik meselelere ilgi duyan okurlara konunun kuş bakışı bir manzarasını vermek, bu tür konulardan hoşlanmayan okurlara ise bu kısmı isterlerse seri bir şekilde geçmek veya tamamen atlamak imkanını sağlamak üzere birinci kısımda verilmiştir. İkinci kısımda İktisadî Düşünce Tarihi'nin potansiyel kaynağı olarak İslâmî literatürün bir taraması sunulacaktır. Bu kısım, tüm İslâmî çalışmalar için genel referans kaynağı olan eserlerin özet niteliğinde bir sunuşu ile başlayacak ve bunu İktisadî Düşünce Tarihi'nin genel ve özel kaynaklarını teşkil eden klasik İslâmî literatürün nispeten daha ayrıntılı bir incelemesi takip edecektir. Çok kısa bir şekilde de olsa, İslâmî literatürün klasik dönem sonrası ürünleri de Osmanlı kültür havzasıyla sınırlı olarak benzer bir işleme tabi tutulacaktır.

II-Tanım ve Tasnif

A-Tanım

İktisadî Düşünce Tarihi'nin İslâmî kaynakları, iktisadî düşünceye ilişkin açık ifadeler içeren İslâmî metinler seti olarak tanımlanabilir. Burada "İslâmî" kelimesi, İslâm'la ve onun entelektüel geleneği ile irtibatlı herkes tarafından yapılan zihinsel üretimi kapsayacak şekilde, mümkün olan en geniş anlamı ile kullanılmıştır. İslâmî olanla olmayan arasında kesin sınırlar çizmenin zorluğunun farkında olmakla beraber, kanaatimiz, problemleri durumlarda kelimenin dışlayıcı niteliğinden çok kuşatıcı niteliğinin ön plana çıkarılması gerektiği yönündedir. İslâm'a sadece bir din olarak değil, bir medeniyet olarak bakıldığında ise bu yaklaşım tarzı adeta kaçınılmaz hale gelir. Bu, aynı zamanda, nispeten daha sert ya da sıkı tavırlı diğer meşru metodolojik yaklaşımlar için de daha elverişli bir araştırma stratejisidir. Zira böylece olabildiğince çok kaynak malzeme elde edilmiş olur ki, bu malzeme daha sonra pekala söz konusu metodolojilerin kendi standartlarıyla sıkı bir eleme işlemine tabi tutulabilir.

"Metinler" kelimesini tanımımıza temel almakla arkeolojik ve sözel kaynaklar gibi diğer tarihi kaynakları dışlamış olduğumuz açıktır. Standart arkeolojik kaynaklar genelde düşünce tarihi araştırmaları için pek kullanışlı değildir. Bunlar belirli bir zaman, mekan ya da toplumun zihniyeti ve iktisadî hayatı hakkında değerli malzeme sağlayabilirler, ancak bu tür malzeme genellikle kişisel olmayıp, kolektif bir özellik taşır. Halbuki düşünceler öncelikle kişisel nitelikte fenomenlerdir ve son tahlilde bir kişiye nispet edilebilmeleri gerekir. Diğer taraftan metinler, düşüncelerin mutlak mahfazaları olmaları ve çok kere bir ferdin kişisel damgasını taşıyor olmaları itibarıyla düşünce tarihinin en elverişli kaynakları konumundadır. Açık ki,

iktisadî düşünce tarihi bu hükme bir istisna teşkil etmez. Ancak bu, her metnin düşünce tarihi için uygun bir kaynak olabileceği anlamına gelmez. Düşünce tarihine kaynak olabilmesi için bir malzemenin metin formunda olması gereklidir ama bu yeterli değildir. Mesela devletin günlük iktisadî işlemlerine ilişkin bilgileri ihtiva eden ya da iktisadî kurumların yapısını tasvir eden arşiv dokümanları iktisat tarihi için paha biçilmez kaynaklar olabilirken iktisadî düşünce tarihi için aynı önemi haiz olmayabilirler. Zira bu dokümanların iktisadî düşünce tarihine kaynaklık edebilmesi için bir şahsın ilgili husustaki görüşlerini yansıtmaları gerekir.

Sözel kaynaklara gelince, bunlarla ilgili sorun epistemolojik değil, tekniktir. Daha net bir şekilde ifade etmek gerekirse, güvenilir olmak şartıyla sözel kaynaklardan faydalanmakta bir beis yoktur. Ancak, anlaşılabilir sebeplerle, sözel yoldan aktarılan malzemenin ekserisi ya zaman içinde yazıya aktarılır ya da geleneğin kesintiye uğramasıyla unutulup gider. Başka bir ifadeyle, bu kaynak türü zamana fazla dayanıklı olmayan, kırılğan bir özellik taşımakta olup orijinal halini koruyabilmesi zordur. Zamanla ya şekil değiştirerek yazılı hale gelir ya da varlığını büsbütün yitirir. Bu demektir ki sözel kaynakları başka bir nedenle değil, sadece ve sadece mevcut olmadıklarından dolayı İktisadî Düşünce Tarihinin kaynakları arasında saymıyoruz. Aksi halde, bu kaynak türünü ihmal etmek, -özellikle entelektüel üretimin hatırı sayılır bir kısmının, hikmeti iletmede sözel iletişimi başlıca yol kabul eden güçlü bir alt-gelenek tarafından gerçekleştirildiği bir uygarlığın iktisadî düşünce tarihini çalışırken- çok büyük bir kayıp olurdu.

Şu halde, İktisadî Düşünce Tarihinin İslâmî kaynaklarından bahsederken, aslında sadece düşüncelerin yazılı kayıtlarından, yani metinlerden bahsetmiş oluyoruz. Ancak belirtilmelidir ki, burada söz konusu olan metinler özellikli metinler olup, en az bir iktisadî meseleden açıkça söz ediyor olmaları gerekir.

Öte yandan, “iktisadî” kavramı da oldukça problemlili bir kavramdır ve bu nedenle bir ölçüde açıklanmaya ihtiyacı vardır.

Kavramın bu tartışmalı yapısı, konunun tarihi boyunca devam edegelen bir özellik olup, kendini İktisat disiplininin herhangi bir konsensus ümidi olmadan yekdiğeriyle yarışan yüzlerce tanımının mevcut olmasında gösterir. Ama, tarifine ilişkin tüm anlaşmazlıklara rağmen, böyle bir disiplinin varlığı tartışma götürmez bir gerçektir. Bu problemi ve bu çalışmanın kendine özgü karakterini göz önünde bulundurarak biz “iktisadî” terimini tüm makul tanımları kavrayacak bir şekilde en geniş anlamıyla kullanacağız. Bu epistemolojik mütalaalara ek olarak, böyle geniş bir kavramsal çerçeveye, bu disiplinin şu anki evresi için önerdiğimiz araştırma stratejisinin gereklerine de uygun düşmektedir. Yukarıda kısaca değindiğimiz gibi, İktisadî Düşünce Tarihinin gelişiminin bu erken evresinde ilgili her kavram mümkün olan en geniş anlamıyla alınmalıdır ki, en zengin malzeme birikimine ulaşılabilsin. Bununla birlikte, böyle bir kavramsal çerçevenin bir çeşit müphemlik ve gevşekliğe neden olabileceği de doğrudur. Fakat

bunlar, bu bilimsel sahanın ilerleyen gelişme evrelerinde daha hassas, daha rafine ve daha sofistike yaklaşım metotları ile bertaraf edilebilecek yan etkilerden başka bir şey değildir. Elverişlilik, ilgili malzemenin değerlendirilmesinde tarafsızlık, konuya yaklaşımda daha ihtiyatlı bir tutum ve uzun vadeli etkinlik şu anki araştırmanın düzenleyici ilkeleri olmalıdır. Bu metodolojik duruşu biraz farklı bir perspektiften daha da belirgin hale getirmek için diyebiliriz ki, önüne her ne anlamda olursa olsun “iktisadî” sıfatı getirilebilecek her türlü bilgi, bu çalışmayla ilgili malzeme olarak kabul edilecektir. İktisadî terimlerle anlatmak gerekirse, sadece iktisat teorisi ve analizi değil; iktisat felsefesi, iktisadî sistem, iktisat politikası, iktisat hukuku, iktisat ahlakı ve iktisat psikolojisi gibi konular ile ilgili bilgiler de bu çalışmanın amacı bakımından “ilgili malzeme” olarak kabul edilecektir.

Bir metnin “iktisadî düşünceye ilişkin açık ifadeler içermesi”, tanımımızın en son ama aynı zamanda en az tartışmalı bileşenidir. Hatta denilebilir ki bu konuda neredeyse sorunsuz bir sınır çizgisine sahibiz. Buna rağmen bazı hususların kısaca açıklanmasında fayda vardır. Şöyle ki, imaları ve zımnî ifadeleri göz önüne alındığında İslâmî metinlerin çoğunun bizim kaynak kümemize dahil edilmesi doğru olur. Çünkü bunlar, ilk olarak, aynı dinî-entellektüel üst-sistemin tamamlayıcı parçalarıdır ve ikinci olarak, genellikle metinler son derece esnek bir yapıya sahiptirler ve dolayısıyla çok değişik yorumlara tabi tutulabilirler. Ancak, elimizin altında iktisadî düşünceye ilişkin açık ifadeler içeren o kadar bol metin vardır ki bu çalışmanın amaçları açısından bu tür zorlamalara hiç ihtiyaç yoktur. Diğer taraftan gözden kaçırılmaması gereken bir husus da şudur ki, aynı dinî-entellektüel sistemin tamamlayıcı parçaları olmalarının bir neticesi olarak, bu kritere uyan metinlerin daha iyi anlaşılabilmesi için, bu kritere uymayan metinlerle de bir aşinalığın elde edilmesi gerekir. Bir başka ifadeyle, bu gereklidir, çünkü ikinci grup metinler, birincilerin entellektüel arka planını ve kültürel bağlamını teşkil eder.

B-Tasnif

İktisadî Düşünce Tarihi'nin İslâmî kaynakları ile neyi kastedtiğimizi açıklığa kavuşturduktan sonra, bu inanılmaz derecede zengin ve karmaşık literatürü daha anlaşılır ve kullanılabilir hale getirmek için, onu sistematik bir tasnife de tabi tutmamız gerekmektedir. İleride de görüleceği üzere, böyle bir tasnif mevcut malzemenin yapısının zorunlu kıldığı bir durumdur. Bu tasnifi yaparken başlıca düzenleyici prensibimiz, kaynakların içeriklerinin iktisadî meselelere olan ilgi dereceleri olacaktır. Bir başka deyişle, İktisadî Düşünce Tarihi'nin kaynaklarının tasnifinde, bu kaynakların iktisadî düşünce ile ilgili malzemeye ne kadar yer verdikleri temel kriter olacaktır. Bu kriter ışığında İslâmî metinler iki ana kategori olarak tasnif edilebilirler: İktisadî Düşünce Tarihi'nin *genel kaynakları* ve *özel kaynakları*. İktisadî konuların yanında iktisadî olmayanların da ele alındığı bağımsız çalışmalar, *genel kaynaklar* kategorisine dahil edilecektir. Öte yandan, sadece iktisadî konulara tahsis edilmiş bağımsız çalışmalar da vardır ki, biz bunları *özel kaynaklar* kategorisinde ele alacağız.

1-Genel Kaynaklar

İktisadî Düşünce Tarihi'nin İslâmî “genel kaynakları”, iktisadî meseleleri iktisadî olmayanlarla birlikte ele alan bağımsız İslâmî eserler olarak tanımlanmıştı. Bu tanımın ışığında, *özel kaynaklar* diye adlandırdıklarımızın dışındaki hemen bütün İslâmî metinler bu kategoriye girme potansiyeli taşırlar. Bu demektir ki, anlaşılabilirlik ve kullanılabilirlik derecesini arttırmak için daha ileri düzeyde bir tasnife ihtiyaç vardır.

Böyle bir tasnifi, başka türlü hareket etmemizi zorunlu kılacak sebepler olmadıkça, modern bir kavramsal çerçeve dayatmak yerine İslâmî literatürün geleneksel yapısına sadık kalarak yapmaya çalışacağız. Bu metodolojik seçimin en önemli nedeni, modern entellektüel kaygılar, kavramlar ve standartlardan bağımsız olarak vücuda gelen tarihi oluşumların, modern terimlerle yeniden kavramsallaştırılması ve inşa edilmesi esnasında karşılaşılabilecek tasnif problemlerinden kaçınmaktır. Tabiatı ile bu, problemlerin tamamen ortadan kaldırılabildiği anlamına gelmez. Böyle bir metodolojik tavrın bize sağlayabileceği yegane fayda, problemleri, sadece metinlerin tarihsel ve entellektüel bağlamından ve yapısından kaynaklanan kaçınılmaz durumlarla sınırlı hale getirmektir. Binaenaleyh, ilgili literatürü, *İslâm Hukuku*, *İslâm Hukuk Metodolojisi* ve *İslâm Teolojisi* gibi modern kavramlar yerine sırasıyla, *Fıkıh*, *Usûl-i Fıkıh* ve *Kelâm* şeklinde tasnif edeceğiz. Buna rağmen, *Genel Kaynaklar* ve *Özel Kaynaklar* bölümlerinde göreceğimiz üzere, hâlâ herhangi bir tasnife sığmayan, uymayan, hatta direnen örnekler ortaya çıkabilecektir. Ancak, yine yeri geldiğinde açıkça görüleceği gibi bu örnekler, ilgili literatür hakkında organizasyon gevşekliği, kompozisyon tertipsizliği ya da sistematik düşünme eksikliğiyle malul olmak gibi erken verilmiş yargılara götürmemelidir.

Burada belirtilen ilkeler ışığında, *genel kaynakların* daha ileri bir tasnifi ve kaynak olma itibarıyla kapasitelerinin daha ayrıntılı bir tahlili Bölüm IV'te ele alınacaktır.

2-Özel Kaynaklar

Yukarıda da ifade edildiği gibi, bu kategori, münhasıran iktisadî meselelerin incelenmesine tahsis edilen bağımsız İslâmî eserleri ihtiva eder. Ancak şu husus bir kez daha vurgulanmalıdır ki, burada “iktisadî” terimi mümkün olan en geniş anlamı ile kullanılmaktadır. Ayrıca, bu şekilde tanımlanabilecek bir literatürün varlığından söz etmek, bizi hemen modern iktisat kitaplarının eski versiyonlarını keşfedecekmiş gibi aceleci bir beklentiye sevk etmemelidir.

Bu argümana temel teşkil eden durumu açıklığa kavuşturmak için meseleye biraz daha yakından bakmamız gerekiyor. Müslüman alimlerin bir ya da birden fazla iktisadî meseleyi münhasıran tartışan eserler vücuda getirdikleri, üzerinde ihtilaf olmayan tarihi bir gerçekliktir. Bu durumun bizatihi kendisi önemli bir husustur. Ancak aynı derecede önemli diğer bir husus da bu meselelerin incelenmesinde takip edilen yaklaşım tarzıdır. Bu

açından bakıldığında, tartışılan iktisadî meselelerin pek çok durumda biza-tihi kendileri için tartışmaya konu teşkil etmediği, fakat daha çok kanuni düzenleme, ahlaki rehberlik, iktisat politikalarına yol gösterme, iktisadî düzenlemelerin idari olarak hayata geçirilmesini kolaylaştırma ve tüccarlar ile tüketicilere teknik rehberlik gibi ihtiyaç ve kaygılarla ilgili olarak ele alındığı görülür. Diğer bir deyişle, bu meselelerin ele alınmasında genel-likle hukuki, ahlaki, siyasi ve idari saikler belirleyici rol oynamış ve doğal olarak da bu özellik, çalışmalarda takip edilecek yaklaşım tarzını belirle-miştir, ki bu tarz, yukarıdaki konular söz konusu olduğunda, *normatif* bir özellik taşır. Ancak, benimsenen yaklaşım tarzını belirleyen orijinal moti-vasyon kaynağının oynadığı rolün münhasır değil, sadece baskın olduğu gerçeğinin altı çizilmelidir. Müslüman yazarların iktisadî meseleleri ele alırken kullandıkları canlı ve renkli üslup, sık sık, bu fenomenlerin *analitik* açıklamalarına ait ilginç örneklerle de rastlamayı pekala mümkün kılmaktadır.

Hukukî, siyasî, ahlakî ve idarî saikler gibi iktisadî olmayan sebeplerle da-hi olsa, Müslüman yazarları, iktisadî meseleleri bu derece yoğun bir şekil-de incelemeye iten esas amil, getirdikleri önerileri ilgili oldukları konunun tabiatı ve yapısına referanslarla temellendirme, doğrulama ve haklı göster-me ihtiyacıdır. Fakat bu, sadece okuyucuyu iknaya yönelik bir çaba olarak algılanmamalıdır. Zira bu çabanın, Müslüman yazarların kendi argüman-larını eşyanın hakikati ile uyumlu hale getirmeye yönelik olarak gösterdik-leri samimi gayret şeklinde özetlenebilecek daha derin bir dini ve entellektüel temeli vardır. Gerçek hayattaki durumların çeşitliliği ve karmaşıklığı ise bu yazarları, uygun ve sağlıklı bir düzenlemenin ön şartı olarak, eşya-nın tabiatını ve yapısını daha iyi anlamaya zorluyordu. Bunun sonucu ola-rak da ilgili meselenin *normatif* bir şekilde ele alınmasına paralel giden *betimsel* ve *analitik* bir argüman zinciri ortaya çıkıyordu. Bu eğilim, prob-lemli meselelerde daha ince ve sofistike düzenlemelere duyulan ihtiyaçla daha da pekiştirilmiştir. Ayrıca, kıtlık örneğinde olduğu gibi, iktisadî prob-lemelerin öyle şiddetlendiği durumlar olabilir ki uygun çözümler bulmak ve böylece kütleli bir felaketi önlemek veya gidermek üzere onları kendi başlarına ele almak kaçınılmaz bir görev haline gelebilir.

İslam medeniyetinde Ebû Yûsuf (113-182 h./731-798 m.)'un *Kitâ-bu'l-Harac*'ı gibi, bütünüyle bir iktisadî meseleye tahsis edilmiş eserlerin yazımı sekizinci (hicri ikinci) yüzyıla kadar gerilere giderken, Batı kültür tarihinde benzer çalışmaların ancak 14. yüzyılda kaleme alınmaya başlama-sı kaydedilmeye değer ilginç bir husustur.⁵ Bu altı yüz yıllık bir gecikme kısmen J.A. Schumpeter'in "Büyük Boşluk" diye tasvir ettiği durumu da açıklar. Aynı şekilde kayda değer bir başka nokta da, özel kaynaklar olarak tanımladığımız çalışmaların İslâm'ın entellektüel sahnesinde genel kay-

5 Josef de Somogyi'nin belirttiğine göre, Avrupa'da ticarete dair en eski kitap Francesco Balducci Pegolotti tarafından 1340 yılında kaleme alınmış olan *La practica della mercatura*'dır. (De Somogyi'nin görüşleri için bkz., "Trade in Classical Arabic Literature", *The Muslim World*, April 1965, 133).

naklara göre daha erken görünmüş olması gerçeğidir. Daha da ilginç, bu ihtisaslaşmış çalışmaların daha çok bir *iktisadî* meseleyi ele alan eserlerden oluşması ve bu tür eserlerin İslâm entelektüel üretiminin yazılı formdaki ilk örneklerini teşkil etmesidir. Denebilir ki İslâm'ın yazılı edebiyat tarihi bu tür eserlerle başlamıştır.⁶

Özel kaynaklara dair yaptığımız incelemeyi bu kaynakların yapısına daha yakından göz atarak sona erdireceğiz. Bazen bu kategoriye dahil birden fazla kitap aynı adı taşır. Diğer taraftan, farklı isimler altında aynı konuları işleyen kitaplar da vardır. *Kitâbu'l-Emvâl* ve *Kitâbu'l-Harac* isimli literatür türleri ayrı düşünülüklerinde birinci gruba, birlikte alındıklarında ikinci gruba örnek teşkil ederler. Bu iki literatür kategorisinin varlığı, bazı durumlarda, aynı iktisadî konuya tahsis edilmiş birden fazla çalışmanın var olduğu anlamına gelir. Ancak gerek başlık, gerekse konu açısından bu iki kategoriye girmeyen, *nev'i şahsına münhasır* eserler de mevcuttur. Dolayısıyla daha ileri düzeyde yapılacak bir tasnif için yeterli nedemiz var demektir. Gerek özdeş başlıklar ve gerekse de özdeş konular açısından ele alındığında, bu ilk iki kategori aynı konuları işleyen kitaplardan oluştuğu için, ilk etapta bu kategorileri bir bütün olarak ele alacağız ve bunları “Bir Literatür Ailesi Oluşturan Bağımsız Eserler” şeklinde tasnif edecek ve daha sonra bu bütünün birer parçasını teşkil eden farklı eser gruplarını da yine ayrı literatür aileleri şeklinde düşünerek; *Harac literatürü*, *Emvâl literatürü*, *Kesb literatürü*, *Ticâret literatürü* ve *Hisbe literatürü* gibi alt kategorilere ayıracağız. Özel kaynakların son kategorisi ise “Münferit Bağımsız Eserler” şeklinde adlandırılabilir.

Özel kaynakların yukarıda yapılan tasnife uygun daha detaylı bir incelemesi bu çalışmanın ilerleyen sayfalarında (Bölüm V) sunulacaktır.

3- Tasnifin Neticelerine Dair Bazı Açıklayıcı Mütalaalar

Her şeyden önce şu hususun altı çizilmelidir ki, bu tasnif, genel ve özel kaynaklardan elde edilecek malzemelerin değerine ilişkin, nicelik ve nitelik bakımından, herhangi bir hiyerarşik sıralama öngörmemektedir. Yani, mesela bu tasnif, *genel* kaynakların, meseleleri sadece “genel” ve özet halinde ele aldığı ve bu nedenle de özel kaynaklara kıyasla daha az miktarda ve daha düşük kalitede kaynak malzeme sağladığı anlamına gelmez. Aynı şekilde, *özel* kaynakların, “ihtisaslaşmış” kaynaklar olmaları itibarıyla, nitelik ve nicelik yönünden daha yüksek bir düzeyi temsil eden daha mufassal malzeme içerdiği anlamına da gelmez. Tasnifin her iki yanında yer alan eserlere daha yakından bakılacak olursa böyle bir izlenime yol açacak herhangi bir durumun olmadığı kolayca görülecektir. Hatta, tarihin bir cilvesi olarak, bunun tam aksinin geçerli olması daha muhtemel görünüyor. Çünkü “genel” olarak nitelenen bu kaynakların ekserisi çok büyük hacimli çalışmalardır ve ayrıca sayıca da diğer kategori ile kıyaslanamayacak kadar kalabalık olduklarından, iktisadî meselelerle sadece “genel” ve özet bir

6 Bunlar ve şu ana kadar değindiğimiz diğer benzer vakalar o kadar ehemmiyeti haizdir ki, tanındığı ve hakkıyla değerlendirildiği takdirde, iktisat düşüncesi tarihi (historiyografi) ciddi manada değişikliğe uğrayabilir.

şekilde değil, yeterince uzun ve ayrıntılı bir şekilde ilgilenme imkanı sağlarlar. Bu kaynaklarda bulunan iktisadî düşünce malzemesi, *Tefsir* literatüründe olduğu gibi, bir çalışmanın pek çok cildine serpiştirilmiş durumda olabilirken; *Fıkıh* literatüründe olduğu gibi, “*kitâb*”, “*bâb*” veya “*fasl*” diye adlandırılan belirli bölümlerde toplanmış da olabilir. Bunun yanı sıra Gazâlî'nin *İhyâ-u Ulûmî'd-Dîn*'i ve Dihlevî'nin *Huccetullabi'l-Bâliğa*'sında olduğu gibi bu iki biçimi birleştiren diğer örneklerle rastlamak da mümkündür. Öte yandan, *özel kaynaklar* diye nitelendirdiğimiz eserler, hacim bakımından bir, nadiren iki ciltlik büyük kitaplar ile bir kaç sayfalık risalelere arasında değişen bir eser yelpazesinden oluşur. Hal böyle olunca, nitelik ve nicelik bakımından, bir özel kaynağın tamamından daha değerli bilgi malzemesi sağlayan genel kaynakların birindeki bir bölüme rastlamak hiç de imkansız değildir. Sonuç olarak, bir kaynağın değeri hakkında, sadece onun bulunduğu kategoriden yola çıkarak bir yargıya ulaşmak pek makul olmayacaktır. Böyle bir hükme ancak her bir eser ayrı ayrı ve layık olduğu şekilde incelendikten sonra varılmalıdır.

Tasnifimizin problemsiz olmadığını ve bu nedenle ihtiyatlı kullanılması gerektiğini tekrar vurgulamak gerekiyor. Daha önce değindiğimiz noktalara ilaveten şimdi başka bir problemlili alandan söz edeceğiz: Bazı durumlarda aynı çalışma tasnifimizin her iki yanında yer alabilecek özelliklere sahip olabilir. Başlangıçta bir iktisadî meselenin tartışılmasına tahsis edilmiş bağımsız bir çalışma olarak hazırlanmış ve bu nedenle özel kaynaklar kategorisine girebilecekken, sonradan bir *şerh*(yorum)e temel teşkil etmek üzere genel kaynak diye nitelenebilecek daha geniş bir esere eklenmiş çalışmalar bunlardandır. Serahsî'nin, *şerh* ederek ünlü eseri *el-Mesbût*'un sonlarına “*Kitâbu'l Kesb*” adı ile eklediği Şeybânî'nin *el-İkrisâb fi'r-Rızki'l-Mustatâb* isimli risalesi bu türün ilginç bir örneğidir. Böyle bir durum, özellikle orijinal metin ile onun şerhinin, bahsedilen eserde olduğu gibi, birbirinden ayıramayacak şekilde iç içe geçmesi halinde problem arz eder.

Son olarak, ne tasnifin bizatihi kendisi ne de onu örneklemek üzere atfta bulunulacak olan eserlerin sayısı ve statüsü nihai, eksiksiz ya da tartışma götürmez diye düşünülmelidir. Eksiksiz bir örnekleme yapılması ne mümkündür ne de gereklidir. Diğer taraftan, bu sahadaki gelişmelere bağlı olarak, hem tasnifin bizatihi kendisi ve hem de kaynakların tasnif içindeki dağılımı bazı değişikliklere uğrayabilir. Mesela, duruma göre genel ve özel kaynaklara yeni alt-kategorilerin eklenmesi ya da mevcut olanların yeniden düzenlenmesi gerekebilir. Yine, kaynakların fiili dağılımı ile ilgili olarak, mesela, daha önce münferit diye nitelenen çalışmalara benzeyen başka eserler ortaya çıkarılabilir ve bu gelişme mevcut münferitlik statüsünü ortadan kaldırarak, bu eserleri böylece oluşan yeni bir eser ailesinin üyesi haline dönüştürebilir veyahut tamamen yeni münferit eserler keşfedilebilir.

III- Başvuru Eserleri: Sözlükler ve Ansiklopedik Çalışmalar

Bu bölümde, İslâmî çalışmalar için vazgeçilmez nitelikte olan, nispeten

heterojen bir literatür türü hakkında genel bir bilgi vermeye çalışacağız. Burada kısaca değinilecek olan kaynakların önemi konusunda ne söylene mübalağa olmaz. İslâmî sahada çalışanların, bu paha biçilmez eserleri her an mutlaka ellerinin ulaşacağı bir yerde bulundurmaları ya da kendilerinin onlara ulaşabilecekleri bir yerde bulunmaları gerekir.

A-Terminolojik ve Bio-bibliyografik Ansiklopediler

Az önce belirttiğimiz husus özellikle bu kategori için geçerlidir. Zira bu kategorideki kitaplar İslam kültür ve medeniyetinin kuşbakışı bir resmini verdikleri gibi okuyucularını İslâm bilim dünyasının temel terminolojisi ile tanıştırlar ve böylelikle İslâm kültür ve medeniyetinin lisanını anlamalarını sağlarlar ki, bunun, bu kültür ve medeniyetin esaslı bir şekilde anlaşılması için ne kadar önemli olduğu açıktır. Ayrıca içerdikleri geniş biyografik ve bibliyografik bilgilerle bu eserler, okuyucuların İslâm'ın entelektüel mirasının çok büyük bir kısmıyla aşinalık peyda etmelerini sağlarlar. Dahası, içerdikleri bilginin bir dereceye kadar İslâm medeniyetinin entelektüel konsensüsünü yansıttığı düşünülecek olursa, bu eserleri, tarihi İslâm'ın kültürel ve entelektüel standartlarının katalogları gibi görmek dahi mümkündür.

Bu literatürün bazı örnekleri daha çok bilimsel terimlerin açıklanması üzerinde yoğunlaşmış olmakla beraber, bazen isimlerinin de ifade ettiği gibi, bilimlerin tanıtılmasına ve tasnifine de hatırı sayılır bir yer ayırırlar. El-Harizmî (365h./975m. ve 381h./991m. arası)'nin *Mefâtihu'l-'Ulûm*'u, el-Tehânevî (ö. 1158h./1745m.)'nin *Keşşâfu Istilâhâti'l-Fünûn*'u ve Ebû Bekâ (ö. 1094h./1603m.)'nin *Külliyyât*'ı bu kategorinin temsilcileridir.

Diğer taraftan, İbn Nedîm(ö. 380/990 veya 91)'in *el-Fihrist*'i, Kâtip Çelebi lakaplı Hacı Kalfa (1609-1658m.)'nin *Keşfu'z-Zünûn*'u ve Taşköprüzâde (1495-1561m.)'nin *Miftâhu's-Sa'ade*'si ⁷ gibi eserler ise, ilimlerin tarif ve tasnifine de gerekli yeri vermekle beraber, daha çok bibliyografik bilgilere ve bundan biraz daha az olmak üzere biyografik bilgilere ağırlık verirler.

İktisadî düşünce tarihçilerinin bu tür kaynaklardan bekleyebilecekleri ilk şey, içinde araştırmalarını sürdürecekleri entelektüel çevrenin terminolojisi, kavramları ve bio-bibliyografik bilgileriyle tanışıklık elde etmek olabilir ki, bu hiç de küçümsecek bir kazanç değildir. Bu değerli araçlarla donanmış araştırmacılar, çalışmalarını daha güvenli ve etkin bir şekilde yapabilir. Aslında yapılacak en akıllıca şey, işe bu literatürün geniş bir taraması ile başlamaktır. Böyle bir ön çalışma bir taraftan araştırmacıları, kendi özel ilgi alanları dahil İslâmî ilimlerin tüm dallarındaki en son ve standart hale gelmiş (en azından ilgili eserlerin kaleme alındığı zamana kadar olan) bilgiler-

⁷ Bu kitap, müellifin kendi oğlu tarafından klasik Osmanlı Türkçe'sine, muhtevasını daha iyi tasvir eden, *Mevzûâtü'l-'Ulûm* ismi ile tercüme edilmiştir. Burada atıfta bulunulan eserlerle aynı çizgide kaleme alınmış diğer kitapların listesi için bkz., İbrahim el-İbyârî'nin *Mefâtihu'l-'Ulûm*'a yazdığı "Mukaddime". (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, 1989), 9-11.

le yakın temas haline getirirken, diğer taraftan bu suretle elde edecekleri İslâm kültür ve medeniyet geleneğine kapsamlı vukuf sayesinde çalışmalarını daha geniş ve aynı zamanda daha sağlıklı bir bağlama yerleştirmelerini mümkün kılar. Dahası, İslâm'ın kültürel atlasları olmaları hasebiyle, bu kaynaklar sadece çok değerli standart bilgilere doğrudan ulaşımı sağlamakla kalmaz, ilgili sahalara özgün katkı niteliğinde olan bilgiler içerebilir ve yine kapsadıkları ipuçları sayesinde okuyucuları yeni açılımlara sevk edebilirler.

B-Coğrafya Sözlükleri

Başka birkaç örneğin de varlığına rağmen, bu sahadaki en dikkate şayan eser, Yâkut el-Hamavî (ö. 626/1229)'nin devasa bir bilgi kümesini yer isimlerinin alfabetik sırası içinde veren *Mu'cemu'l-Buldân* isimli çalışmasıdır.⁸ Bu eser, bu özelliğiyle İslâm medeniyetiyle ilgili tarihî araştırmalarda şiddetle duyulan coğrafya lügati ihtiyacını karşılamaktadır.⁹ Muhtevasının alfabetik bir sıralama ile sunulmasının dışında, Hamavî'nin çalışması, özü itibarıyla genel coğrafya kitaplarından farklı olmadığı için, İktisadî Düşünce Tarihi'nin kaynakları olmaları itibarıyla bunlar için ilgili bölümde söylenecek her şey *Mu'cemu'l-Buldân* için de geçerlidir.

C-Biyografik Sözlükler

Biyografik sözlükler, başvuru kaynaklarının diğer bir önemli türünü teşkil ederler. "Kapsamları ve metodları" açısından bu çalışmalar haklı olarak "İslâmî literatürün özgün bir katkısı" olarak kabul edilirler.¹⁰ Doğal olarak, bu eserlerin önemi içerdikleri biyografik ve bibliyografik bilgilerden kaynaklanmaktadır, ama bazen son derece önemli olabilecek diğer bazı bilgiler için de kapıyı açık bırakırlar: Klasik biyografik çalışmalar, hiç de az rastlanan bir durum olmayan, eserlerinin bir kısmı ya da tamamı ortadan kaybolmuş yazarların fikirleri hakkında bilgiler içerirler. Böyle bir durumda bu çalışmalar o yazarın fikirlerine ve eserlerine ulaşmanın tek yolu olmaktadır. Memnuniyet verici bir husus da, bibliyografik sözlüklerin bu işlevi gören tek literatür çeşidi olmamasıdır. *Âdâb* literatürünün benzer kısımları, *el-Milel ve'l-Nihal* gibi literatür çeşitleri ve genel olarak sapık mezheplerle ilgili literatür aynı amaca hizmet edebilir.

Alfabetik bir sıra takip edilerek hazırlanmış olan Lisânu'd-Dîn b. el Hatîb, Yâkût el-Hamevî, İbn Hallikân, el-Kurtubî, es-Safadî ve İbn Tağribirdî gibi alimlerin eserlerinin dışındaki İslâmî biyografik çalışmalar kronolojik bir tarzda düzenlenmiştir ki, genellikle bu eserlerin isimlerinde "*tabakât*" ve benzeri kelimelerin yer alıyor olması buna işaret eder.

8 Bu kaynağın tafsilatlı bir değerlendirmesi için bkz., J. F. P. Hopkins, "Geographical and Navigational Literature", *The Cambridge History of Arabic Literature: Religion, Learning and Science in the 'Abbâsîd Period*, M. J. L. Young, J. D. Latham ve R. B. Serjeant editörlüğünde, (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1990), 320. (Bundan böyle biz bu eseri CHAL/RLSAP şeklinde kısaltacağız).

9 Karş. R. S. Humphreys, *Islamic History: A Framework for Inquiry*, gözden geçirilmiş baskısı (Londra: I. B. Tauris and Co. Ltd., 1991), 17-18.

10 M. J. L. Young, "Arabic Biographical Writing", CHAL/RLSAP, 169.

Biyografi ile ilgili geniş literatürü tasnif etmenin bir başka yolu da, bu eserleri “genel biyografiler” ve “uzmanlaşmış biyografiler” şeklinde bir ayırma tabi tutmaktır. *Genel biyografiler*, biyografi yazımındaki gelişimin daha geç bir evresine aittir ve prensip olarak “hayatın her alanından ve her ülkeden önemli şahısları” içerirler.¹¹ Diğer taraftan *uzmanlaşmış biyografiler*, spesifik bir sosyal gruba ya da belirli bir coğrafi bölgeye mensup insanların, ya da bu ikisinin bir arada, biyografileri üzerinde yoğunlaşmıştır ve hicri yedinci/miladi onüçüncü yüzyıla kadar biyografi yazmanın neredeyse standart formunu teşkil etmiştir.

Genel biyografik sözlüklerin örnekleri: İbn Hallikân (ö.681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnai'z-Zamân*; Muhammed el-Kurtubî (ö.764/1363), *Feyat el-Vefeyat*; es-Safedi (ö.764/1363), *el-Vâfi bi'l-Vefeyât ve İbn Tağribirdî (ö.874/1469), el-Menhalu's-Şâfi ve'l-Mustavfi ba'de'l-Vâfi.*

Özel biyografiler sayıca o kadar çok ve çeşit bakımından o kadar zengindir ki onların arasından örnekler seçmek bile kolay bir iş değildir. Bir kısmının adını vermek icabederse, aşağıdaki eserler zikredilebilir: İbn Sa'd (ö.230/845), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kübrâ*; İbn Yûsuf el-Kindî (ö.350/961), *Kudâtu'l-Kurtuba*; İbn Ebî Ya'lâ el-Ferrâ' (ö.526/1133), *Tabakâtu'l-Hanâbile*; Yâkût el-Hamevî (626/1229), *Mu'cemu'l-Udebâ* (veya *İrşâd'ul-Arib ilâ Ma'rifeti'l-Edib*); İbn Culcul (ö.399/1009), *Tabakâtu'l-Etibbâ ve'l-Hukemâ*; Hatib el-Bağdâdî (ö.463/1071), *Târîh-u Bağdâd* ve Lisânu'd-Din b. el-Hatib (ö.776/1374), *el-İhâta fî Abbâri'l-Gırnata*.¹²

D-Modern Bio-Bibliyografik Referanslar

Bu bölümü şimdiye kadar tanıtmaya çalıştığımız kaynaklara hayli benzeyen başka bir literatür türüne kısa bir göz atarak noktalayacağız. Gerçi bu gruba giren çalışmalar klasik referans eserleri değildir, ancak onlar klasik eserlere referans teşkil eden çalışmalardır ve bu özellikleriyle klasik İslâmî referans kitaplarıyla aynı amaca hizmet ederler.

Fuat Sezgin'in *Geschichte des arabischen Schrifttums*(9 cilt, 1967'den beri) ve Carl Brockelmann'ın *Geschichte der arabischen Litteratur*(gözden geçirilmiş baskısı 1943-1949) isimli eserleri, sonuncusunun ilavesi olan Supplementbad I-III (1937-1943) ile birlikte İslâm Literatürü üzerine hazırlanmış en seçkin modern bio-bibliyografik çalışmalardır ki sırasıyla GAS ve GAL şeklinde kısaltılırlar.

Edebiyat tarihleri faydalanılabilecek diğer bir türü teşkil ederler. E. G. Browne'un *A Literary History of Persia* (4 cilt, 1902-1924) ve R. A. Nicholson'un *Literary History of the Arabs* (1907, gözden geçirilerek 1929'da yeniden basıldı) adlı çalışmaları bu sahanın klasikleşmiş örnekleridir. Daha sonraki diğer örnekler C. A. Storey'in *Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey* (3 cilt, 1927'den beri) ve J. Rypka ve diğerle-

¹¹ Aynı eser., 175.

¹² Karş.. Young, 169-176.

rinin, *History of Iranian Literature* (1968) isimli eserleri ile *The Cambridge History of Arabic Literature* (c. I-III, 1983-1990)'dır.

Bunların yanısıra B. Spuler'in (der.), *Handbuch der Orientalistik*'i (1952'den beri) ve J. D. Pearson'un (der.), *Index Islamicus*'u (1958'den beri) -ki bu eser İslâm hakkında yazılmış makaleler ve 1976'dan itibaren kitaplar üzerine hazırlanmış en kapsamlı bibliyografidir- kayda değer çalışmalardır.

Modern bio-bibliyografik eserlerle ilgili bu özeti R. S. Humphreys'ten yapacağımız bir alıntıyla bitirmek yerinde olacaktır:

“Bunlardan hiçbirisi tam anlamıyla tatminkâr değildir ve olamaz da. Her biri kaçınılmaz olarak bir dizi boşluk ve hata ile malûldur ve hepsi daha yayınlandıkları andan itibaren eskime ve aşınmaya yüz tutarlar. Buna rağmen bu çalışmalar İslâmî araştırmaların vazgeçilmez dayanakları ve tarihçilerin en sürekli arkadaşları olmaya devam ederler.”¹³

IV-Genel Kaynaklar

A-Kur'an-ı Kerîm

İslam'ın Kutsal Kitabı olması hasebiyle Kur'an-ı Kerîm, İktisadî Düşünce Tarihi'nin de içinde bulunduğu, “İslâmî” olan her şeyin ana kaynağıdır. Bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde zikredilecek olan diğer tüm kaynaklar bir şekilde Kur'an'dan esinlenmişlerdir. Bununla birlikte; Kur'an ile İktisadî Düşünce Tarihi'nin kaynakları ve dolayısıyla da genel olarak tarihî kaynaklar olmaları hasebiyle diğer İslâm literatür arasındaki temel bir farka en başta işaret etmek gerekir: Diğerleri *insan* aklının bir ürünü iken Kur'an-ı Kerîm, tanımı gereği *ilâhî* hikmetin ifadesi niteliğindedir. Başka bir deyişle, Kur'an diğerlerinden farklı bir ontolojik düzleme aittir ve bu nedenle nevi şahsına münhasır bir kaynaktır.

Kur'an'ın iktisadî bir metin olmadığını söylemeye bile gerek yok. O kendisini bir “hikmet”¹⁴ ve “hidayet”¹⁵ kitabı olarak tarif eder, ancak hidayet sağladığı konular arasında *ribâ*'nın yasaklanması, *zekât*'ın emredilmesi, mülkiyet, servetin ve zenginliğin dağılımı, miras ve tereke, bazı iktisadî işlem türleri, ağırlık ve uzunluk ölçüleri, tüketim kalıpları, harcama ve kesb gibi geniş bir iktisadî meseleler yelpazesi de bulunmaktadır. Yine de, bu çalışma açısından Kur'an'ın önemi, ne içerdiği iktisadî meselelerin zenginliğinden, ne de sağladığı iktisadî malzemenin hacminden ileri gelmektedir. Onun önemi, sahip olduğu “diğer tüm kaynakların kaynağı” olma

13 Humphreys, 26. Bu kitap, özellikle de "Birinci Kısım: Kaynaklar ve Araştırma Araçları" (s. 3-65) bölümü, asıl amacı olan "İslâm tarihi" için "bir araştırma çerçevesi" sunmanın yanı sıra, uygun değişikliklerle, pekala iktisadî düşünce tarihçilerinin ihtiyaçlarına da hizmet edebilir. Benzer bir hüküm, J. Sauvaget'in *Introduction to the History of the Muslim East: A Bibliographical Guide*'ı için de geçerlidir. (İkinci baskısı, C. Cahen, Connecticut: Greenwood Press, 1982).

14 Örnek olarak bkz., *Yûnus* (10):1, *Lokmân* (31):2, *Yâ Sîn* (36):2

15 *Bakara* (2):2, *Lokmân* (31):3.

statüsünden dolayıdır. Zira, İktisadî Düşünce Tarihi'nin diğer kaynaklarının iyi bir şekilde anlaşılması, bir ön şart olarak, Kur'an ile tanışıklığı gerekli kılar. Hele Kur'an'a açık referansların bulunmadığı yerlerde bu zaruret halini alır.

B-Hadis Mecmuaları

İslâm Peygamberi (s.a.v.)'nin sonraki nesillere aktarılan sözleri, fiilleri ve ikrarlarına *hadis* denir. Diğer taraftan, derlenen hadisleri içeren eslere de "*hadis mecmuaları*" adı verilir.¹⁶

Hadis İslâmî kaynaklar hiyerarşisinde, Kur'an'dan sonra ikinci sırada yer alır ve genel olarak Kur'an'ın, İslâm Peygamberi tarafından açıklanması ve yorumlanması olarak kabul edilir. Ontolojik statü açısından *hadis* "ilâhî" olanla "beşerî" olan arasındaki sınır çizgisi üzerinde yer alır, çünkü her ne kadar İslâm inancında peygamberler insan kabul edilseler de, peygamberlik görevleriyle ilgili meselelerde hata yapmaya karşı ilâhî koruma altında olduklarına inanılır. *Kelâm* terminolojisinde bu durum "*ismetu'l-enbiyâ*" terimi ile ifade edilir. "*-Kudsî Hadisler*" diye adlandırılan, tanımı gereği, manası Allah'a lafzı Peygamber'e ait olan hadislerde bu statü daha da belirginleşir.

Kütüb-i Sitte (Sünnî Müslümanlar tarafından en sahih hadis kitapları olarak kabul edilen altı hadis mecmuası), Malik b. Enes'in *el-Muvattâ'*sı ve Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned'i hadis* literatürünün klasik örnekleridir. Tedvin faaliyetinin tamamlanması ve mevcut malzemenin kaydedilmesi neticesinde ulaşılan şekil ve muhtevası ile *hadis* mecmuaları, konu yelpazeleri bakımından en geniş İslâmî kaynak özelliğini taşır. Denebilir ki, İslâm'ın bu dünya hayatı ve ahiret hayatı hakkında öğrettiği her şeyin bir nüvesi hadis mecmualarında mevcuttur. İktisat ahlâkı, iktisadî işlemler ve iktisadî ibadetlerle ilgili meseleler *hadis* literatüründe büyük bir yer işgal eder ki bunların Hz. Peygamber'in iktisadî meselelerle ilgili sözleri, fiilleri ve takrirlerinin ifadesi olması büyük önemi taşır. *Hadis* literatürü sadece dinî metinlerin bir koleksiyonu olarak değil, aynı zamanda, genel olarak İslâm tarihinin ilk dönemine dair çok kıymetli bilgiler sunan bir kaynak olarak görülmelidir. Meselâ, Mâlik b. Enes'in *el-Muvattâ'*sı, çok iyi düzenlenmiş bir İslâm hukuku ve *hadis* kaynağı olmasının yanısıra, Medine'nin erken dönem iktisadî ve sosyal tarihi için de son derece güvenilir bir kaynaktır.

C-Tefsir Literatürü

Müslüman ilim adamları tarafından Kur'an üzerine yapılmış yorumlar "*Tefsir*" diye isimlendirilmiştir.

Tabi ki, Kur'an-ı Kerim'in ilk ve en güvenilir yorumlayıcısı, biraz önce

16 Burada, İktisadî Düşünce Tarihinin kaynağı olarak tartışılacak literatür çeşitleri ve bu tartışma boyunca kullanılacak terminoloji için, *İslam Ansiklopedisi'nin* (*Encyclopaedia of Islam-E11 ve E12*) birinci ve ikinci baskılarında bulunan ilgili makaleler, her zamanki ihtiyat kaydı ile, başlangıç noktası olarak hizmet edebilir. Tabii olarak, daha ileri düzeyde bilgi için, okuyucu ilgili sahalara dair ihtisaslaşmış çalışmalara başvurmalıdır.

de ifade ettiğimiz gibi, Hz. Peygamber'in kendisidir, ki onun bu yorumları *Hadis Mecmualarında* bir araya getirilmiştir. Daha sonra sahabelerden başlayarak bu konuda onu başkaları takip etmiştir. Bu tür bir zihinsel uğraş, zaman içinde bir taraftan *Tefsîr* adı altında yeni bir akademik disiplinin gelişmesine zemin hazırlarken, diğer taraftan da “*Tefsîr* Literatürü” dediğimiz muazzam bir külliyyâtın oluşmasını sağlamıştır.

Tefsir literatürü mutad olarak *et-tefsîr bi'r-rivâye*(Rivayet Tefsiri) ve *et-tefsîr bi'd-dirâye*(Dirayet Tefsiri) alt kategorilerine ayrılarak tasnif edilir. Kur'an-ı Kerim'in rivâyet yoluyla yorumlanması özelliğiyle belirginleşen birinci kategori, Hz. Peygamber'in, *Sahâbi*'nin ve *Tâbiûn*'un Kur'an ayetlerini yorumlayan ifadelerinin aktarımına dayanmaktadır. Diğer taraftan, ikinci kategorinin en önemli özelliği, konuya yaklaşımda *müfessir*(yorumlayıcı)in kişisel birikimine ağırlık vermesidir. Bu yaklaşım tarzı yorumlayıcının (*müfessir*) kabiliyet ve niteliklerinin devreye girmesi için büyük imkanlar sağlar. Her iki kategorinin özelliklerini aynı anda bünyesinde toplayan çalışmalar da mevcuttur.

Birinci kategori, Kur'an'ın iyi anlaşılabilmesi için vazgeçilmez bir konuma sahip olmasına mukabil, İktisadî Düşünce Tarihi açısından çok fazla katkı değildir. Zira bu kategori, içerdiği malzeme bakımından büyük ölçüde *hadis* literatürüne dayanır ki bu literatür çeşidi daha önce zaten İktisadî Düşünce Tarihi'nin kaynakları arasında sayılmıştı. Diğer bir deyişle *Hadis* literatürü, muhtevası itibarıyla *Rivayet Tefsiri*nin de başlıca kaynağı olduğundan bu *tefsîr* türüne özgü sayılabilecek ve birincinin tekrarı olmayan ilave malzemeye rastlama ihtimali çok yüksek değildir. Buna karşılık, ikinci kategorinin durumu birincisine neredeyse taban tabana zıttır. Daha önce de ifade edildiği gibi, bu geleneğin takipçileri tarafından izlenen yaklaşım tarzı, kişisel zihni faaliyete büyük imkan tanımakta ve bu da bu çerçevede üretilen eserlerin yeni kaynak malzeme sağlama kapasitesini önemli ölçüde arttırmaktadır. Bu durum, özellikle bu türün nispeten daha ayrıntılı olan örnekleri için doğrudur.

Meselenin açıklık kazanması için ikinci kategori daha ileri bir tasnife tabi tutulabilir. Muhtevaları göz önüne alındığında, *Dirâyet Tefsiri* geleneği içinde yazılan kitaplar ya genel ya da uzmanlaşmış bir karakter taşırlar. Her iki türün bir bileşimi olan çalışmalar da mevcuttur. Genel tefsirler özel bir meseleye vurgu yapmaksızın Kur'an'ı bir bütün olarak ele alırken; özel tefsirler özel bir meseleyle ilgili Kur'an ayetleri üzerinde yoğunlaşırlar. Üçüncü kategoride yer alan çalışmalar ise Kur'an'ı bir bütün olarak ele almanın yanı sıra özel bir konuya vurguda bulunurlar. Fahreddin Râzî'nin *Tefsîru'l-Kebîr*'i (*Mefâtihu'l-Ğayb*), Ebû Bekir el-Cassâs ve İbn Arâbi'nin aynı ismi taşıyan *Abkâmu'l-Kur'ân*'ları ve Kurtubî'nin *el-Câmi'li Abkâmi'l-Kur'ân* adlı çalışması, sırasıyla yukarıda bahsedilen kategorilere örnek teşkil eder. İktisadî Düşünce Tarihi'nin potansiyel kaynakları olarak bu üç alt-grubun daha genel bir değerlendirmesi şu şekilde olabilir: İkinci alt-grupta yer alan eserler, kapı her ne kadar teorik olarak diğer ihtimallere de

açık ise de, pratikte, örnek verilen çalışmalarda olduğu gibi, Kur'an'ın hukuka dair kısımlarına tahsis edilmişlerdir. Tefsîr literatürünün bu çeşidinin, özellikle de Kur'an'ın iktisat hukuku ve iktisâdî muamelelerle ilgili ayetlerinin yorumuna tahsis edilmiş bölümlerinin, yeni ve orijinal kaynak malzeme sağlama ihtimalleri hayli yüksektir. Bu hüküm, aynı şekilde, birinci ve üçüncü alt-gruplar için de geçerlidir.

İlk iki kaynağa (Kur'an ve Hadis) yapılan sürekli atıflara rağmen, *Dirâyet Tefsîri* ile “beşer” düşüncesinin ağırlık kazandığı bir alana gireriz. İktisadî Düşünce Tarihi'nin potansiyel kaynakları olarak ele alacağımız yazılı çalışmaların bundan sonraki kısmı daha çok bu çizgide olacaktır.

D- Hadis Şerhleri

Tefsîrin Kur'an-ı Kerime karşı durumu ne ise *Hadis Şerhlerinin Hadis* mecmualarına karşı durumu da odur. Daha net söylemek gerekirse, hadis şerhleri müslüman alimlerin hadis mecmualarında yer alan *hadis* metinlerini açıklama ve yorumlama çabalarını temsil eder. Neticede İktisadî Düşünce Tarihi'ne kaynaklık etme hususunda *tefsîr* literatürünün kıymeti hakkında söylenenlerin hemen hemen tamamının, çok küçük değişikliklerle, bu literatür için de tekrarlanmasında bir sakınca yoktur.

İslâm kültür tarihi boyunca, tıpkı Kur'an-ı Kerim gibi, hadis metinleri de derinliğine ve genişliğine müslüman alimlerin yoğun ilgileriyle karşılaşmış ve bu da hadis şerhleri sahasında geniş bir literatürün teşekkülüne yol açmıştır. En-Nevevî'nin *Sahîb-i Müslim Şerhi* ve el-Aynî'nin *Sahîb-i Buhârî Şerhi* bu literatür için örnek olarak verilebilir.

E- Fıkıh ve Fıkıh Usûlü Literatürü

Modern hukuk terminolojisinde, *Fıkıh* disiplini için yaygın olarak kullanılan isim “İslâm Hukuku”dur. Ancak geleneksel anlamda *Fıkıh* kavramıyla modern hukuk kavramı arasındaki bir farka burada işaret etmemiz gerekir. Hukuk yalnızca insanlar arası ilişkilerin düzenlenmesiyle ilgilenirken, Fıkıh insanlar arası ilişkilerin yanı sıra, insan ile Tanrı arasındaki ilişkilerin düzenlenmesini de içerir. Fıkıh konularının *el-ibâdât*, *el-muâmelât* ve *el-cinâyât* şeklindeki ünlü taksiminde, birincisi insan ile Allah arasındaki ilişkilerle ilgiliyken, son ikisi insanlar arası ilişkilerle ilgilidir.

Muâmelâtın hemen tamamı ve *ibâdâtın zekât ve sadaka-i fıtır* gibi malî ibadetlere ilişkin olan bir kısmı İktisadî Düşünce Tarihi açısından büyük önem arz eder. Muâmelâtın İktisadî meselelerle yakından ilgili olan bölümleri şu şekilde sıralanabilir: *el-buyû'*, *es-sarf*, *es-selem*, *el-icâre*, *el-âriye*, *el-cu'l*, *el-kirâd* (veya *el-mudârabe*), *el-musâkât*, *eş-şuf'a*, *el-kısme*, *er-rehn*, *el-hacr*, *et-teflîs*, *es-sulh*, *el-kefâle*, *el-vekâle*, *el-havâle*, *el-vedî'a*, *el-gasb*, *el-is-tihkâk*, *el-hibe*, *el-vesâya*, *el-ıtk*, *el-ferâiz* ve *eş-şirket*.

Daha önemli bir nokta ise, Fıkıh literatüründen elde edilebilecek kaynak malzemenin kapsamının, kabaca özel iktisat hukuku çerçevesinde ele alınabilecek olan yukarıdaki konu başlıkları ile sınırlanmayacağı gerçe-

ğidir. Fıkhın, genel olarak “Kamusal İktisat Hukuku” alanına giren ve sırasıyla malî hukuk, arazi hukuku ve uluslararası hukuka (devletler hukuku) tekabül eden *el-harac*, *el-ikt'a* ve *es-siyer* gibi diğer bölümleri de İktisadî Düşünce Tarihi araştırmacılarının özel ilgisine layık konulardır.

İktisat hukuku konuları olmaları hasebiyle bu bölümde şu ana kadar bahsedilen konuların İktisadî Düşünce Tarihi ile ilgileri aşıkâr olmalıdır. Ancak bu aşamada Fıkhın diğer yönünün özellikle vurgulanmasında fayda vardır. Meşhur bir tarife göre *Fıkıh*, *şer'i* amelî hükümleri tafsilî delillerinden istinbat etme çabasının ve/veya bu çabayı konu edinen ilim dalının adıdır ki bu yönüyle o, İslâm hukuk düşüncesinin en önemli özel-liklerinden biri olan ve hukukî kaynak ve delillerden hareketle hukukî sorunlara çözüm bulabilmek için insan zihninin bütün imkanlarını sonuna kadar zorlama çabasını temsil eden *ictihad* müessesesinin gelişmesi için münbit bir ortam teşkil eder. Bu tür bir zihni faaliyetin ürünü olan düşüncelerin önemi ise açıktır.

İslâm hukukunun ilk iki ana kaynağı Kur'an ve Hadis (ya da Kitap ve Sünnet)'tir, ki bunların İktisadî Düşünce Tarihi'yle olan ilişkisi bu çalışmanın daha önceki bölümlerinde ele alınmıştı. Diğer yandan, bu kaynaklarda yer alan hukukî delillerin derinlemesine incelenmesiyle ulaşılan sonuçlar, hukuk kurallarının nihaî formülasyonları olarak *Fıkıh* kitaplarında yer almıştır ki bunların İktisadî Düşünce Tarihi ile münasebetine de yukarıda kısaca değinmiştik. *İctihad*, işte bu ikisini birbirine bağlayan akıl yürütme sürecinin adıdır ve bu yönüyle İktisadî Düşünce Tarihi için paha biçilemez bir kaynak konumuna sahiptir. Zira, *ictihad* genellikle gerçek hayatta karşılaşılan sorunların meydan okuması karşısında harekete geçen bir süreçti ve bu meydan okumaya tatmin edici bir cevabın bulunması için ilgili metinlerin analizi ile yetinilmeyip, bahsi geçen hukukî sorunların kaynağı olan gerçek hayat bağlamının analizine de ihtiyaç hissediliyordu. Yani, meselâ, eğer problem iktisadî nitelikte idiyse, zihnî çaba, pratikte iktisadî bir fenomenin yapısının ve bu fenomenin ait olduğu sosyo-ekonomik bağlamının analizi haline dönüşüyordu. Bu durum, Fıkıh literatürünü, sadece iktisadî hukuk alanında sağladığı kaynak malzeme açısından değil, aynı zamanda içerdiği iktisadî analiz örnekleri ile de İktisadî Düşünce Tarihi'nin potansiyel kaynakları arasında üst sıralarda bir yere yerleştirir.

Ancak bu literatürün iki çeşidi arasında bir ayrıma gitmemiz gerekiyor. Bazen çok kısa ve özlü olan ve bu itibarla “*el-hulâsa*” ya da “*el-muhtasar*” diye adlandırılan *Muhtasaru'l-Kudûrî* ve *Mültekâ'l-Ebhûr* gibi standart hukukî metinler, çalışmamızın amacı açısından pek vaatkar değildir. İktisadî düşünce tarihçilerinin dikkatlerini meşgul etmesi gereken esas metinler, daha tafsilatlı olan özgün çalışmalar ya da meşhur standart metinler üzerine hazırlanmış şerhler olmalıdır. Serahsî'nin *el-Mebsût*'u, İbn Hazm'ın *el-Muhallâ*'sı, Kâsânî'nin *Bedâiu's-Senâ'i*'si, Şevkânî'nin *Neylu'l-Evtâr*'ı, Nevevî'nin *Mecmû' Şerhu'l-Mübezzeb*'i, İbn Hümâm'ın *Fetbu'l-Kadîr*'i, İbn Rüşd'ün *Bidâyetü'l-Müctehid*'i ve İbn Âbidîn'in *Reddu'l-*

*Muhtar 'ale'd-Durri'l-Muhtar'*ı fıkıh literatürünün bu ikinci çeşidinin örnekleri arasında sayılabilir.

Bu bölümü bitirmeden önce *Fıkıh Usûlü (Usûlü'l-Fıkıh)* ile ilgili bir kaç noktanın ifade edilmesi gerekir. “*İslâm Hukuku Metodolojisi*”, “*İslâm Hukuk Felsefesi*” ve “*İslâm Hukuk İlmi*” Fıkıh Usûlünün modern tesmiyesinde kullanılan ifadelerdir. İktisadî Düşünce Tarihi açısından bu literatürün belki de en elverişli kısımları, içerisinde tüketim teorisi, iktisadî haklar ve genel olarak iktisat felsefesine dair malzeme ihtiva eden *makâsidu's-şer'ia* ile ilgili bahislerdir. Metodolojik bir disiplin olarak Fıkıh Usûlü de; Tefsir metodolojisi, Hadis metodolojisi, dil felsefesi ve gramer gibi benzerleriyle birlikte, iktisadî sistem ve iktisat metodolojisinin prensipleri ve problemlerine dair kaynak malzeme sağlayabilir.

Muhtasarlık ve mufassallık açısından Fıkıh Usûlü kitaplarının durumu da hemen hemen *Fıkıh* literatürü ile aynıdır. Bu nedenle, Fıkıh literatürü ile ilgili olarak yukarıda ifade edilen hükümler Fıkıh Usûlü kitapları için de geçerlidir. Bu sahadaki geniş literatürden sadece ikisinin ismini vermekle yetineceğiz: Gazâlî'nin *Mustasfâ'sı* ve Şâtibî'nin *Muvâfakât'ı*.

Son olarak, İktisadî Düşünce Tarihi'nin potansiyel kaynakları arasına girmesi gereken zengin *fetva (fetevâ)* literatürü ve *kadı sicillerini* de anlamamız icap eder. Ancak bunların esas değeri, iktisadî ve sosyal tarih kaynağı olarak kullanılabilirlikleri taktirde ortaya çıkacaktır.

F- Kelâm Literatürü

İlm-i Kelâm ya da İslâm teolojisi, esas itibarıyla, İslâm inancının doğruluğunun temellendirilmesi, açıklanması ve savunulması ile ilgili olduğu ve bu nedenle de pratik meselelerden ziyade teorik itikadî meselelerle ilgili olduğu için İktisadî Düşünce Tarihi açısından çok da vaatkâr olmaması beklenir. Ancak yine de; *imâmet, adâlet, rıza, kazâ, kader, husn, kubh* ve *kesb* konularının tartışıldığı bahislerde iktisat zihniyeti ve iktisat felsefesine dair çok kıymetli bilgi malzemesine rastlanabilir.

Kelâm üzerine kaleme alınmış standart kitaplara ek olarak, siyasî-dinî mezheplerin, okulların ve hareketlerin tarihine tahsis edilmiş diğer bir literatür çeşidine de burada değinilmesi icap eder. Bu mezheplerin, okulların ve hareketlerin en azından bir kısmının, aynı zamanda kapsamlı iktisadî, sosyal ve siyasî programlarla ortaya çıkmış olmaları, bu çalışmalarını *politik iktisadın tarihi* açısından kayda değer kılmaktadır. Abdu'l-Kahir el-Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-Firâk'ı*, İbn Hazm'ın *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl ve'l-Ahvâ'sı*, Şehristânî'nin *Kitâbu'l-Milel ve'n-Nihâl'i* ve Nevbahî'nin *Firâku's-Şiâ'sı* bu çeşit çalışmalara örnek olarak verilebilir.

G-Felsefe

Burada, “felsefe” terimini, dar anlamıyla, Yunan Peripatetikleri'nin Müslüman müteakibleri olan *Meşşâ'iyyûn*'un temsil ettiği felsefe okulu için kullanacağız. Meşşâî geleneğinde felsefe ikiye ayrılıyordu: *Teorik (nazarî) felsefe* ve *pratik (amelî) felsefe*. Müslüman filozoflar, Yunan filozoflarının ça-

lışmalarına yaptıkları şerhlerin yanı sıra, bu sahada hayli özgün eserler de vücuda getirmişlerdir. Her ne kadar *nazarî felsefe* alanında yapılmış çalışmalarda da İktisadî Düşünce Tarihi'ne ilişkin malzemenin bulunması ihtimali göz ardı edilemese de, bu tür malzemenin aranacağı esas adres, *amelî felsefe* sahasıdır.

Meşşâî filozofları mutat olarak amelî felsefe ile ilgili meseleleri üç başlık altında ele alırlar: *Ahlâk, İlm-u Tedbîri'l-Menzîl ve İlm-u Tedbîri'l-Medîne*. Meşşâî terimler dizininde, yukarıdaki tasnifte yer alan üçlüye başka isimler verildiği de vâkidir: Sırasıyla *ilm-i tezhîbî'l-ahlâk, es-siyâsetu'l-menziliyye* ya da sadece *tedbîru'l-menzîl ve es-siyâsetu'l-medeniyye* ya da *siyâsetu'l-mudun* gibi. Amelî felsefenin bahsi geçen üç alt-başlığını tercüme etmemiz gerekirse, sırasıyla “Ahlâk (ilmi)”, “Ev İdaresi (ilmi)” ve “Şehir İdaresi (ilmi)” veya “Siyaset (ilmi)” şeklinde olabilir. Biz bu çalışmamızda gelenekle çağdaş Türk kültür havzası arasında iyi bir köprü oluşturabileceği düşüncesiyle aynı konudaki Osmanlıca terminolojiyi tercih edeceğiz ki yine sırasıyla aşağıdaki gibidir: (İlm-i) Ahlak, İlm-i Tedbir-i Menzil ve İlm-i Tedbir-i Medine.

Bu gelenek içerisinde *ahlâk* üzerine yazılmış kitaplar iktisat ahlâkı ile ilgili bilgiler ihtiva ediyor olsa da, amelî felsefenin diğer iki dalı olan *ilm-u tedbîri'l-menzîl ve ilm-u tedbîri'l-medîne* üzerine yazılmış eserler İktisadî Düşünce Tarihi'ne kaynak olma açısından daha önemlidir. Bu açıdan değerlendirildiğinde bunlardan ilkinin büyük ölçüde mikro-ekonomik, ikincisinin daha ziyade makro-ekonomik malzeme ihtiva ettiği söylenebilir.

Yukarıda verilen bilgiler muvacehesinde okuyucu, bilimsel üretimin mutat olarak amelî felsefenin bu üç dalının her birinde müstakil eserler vücuda getirmek şeklinde gelişmiş olması gerektiği izlenimine kapılabilir. Ancak, ironik bir şekilde durum hemen-hemen bunun aksidir: Eser yazımı, genellikle sözü geçen üç dalın, ahlâk kitaplarının bünyesinde bir araya getirilmesi şeklinde yürümüştür. Et-Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâsırî*'si, ed-Devvânî'nin *Ahlâk-ı Celâlî*'si ve Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Âlâî*'si bu türün en meşhur örnekleridir. Ancak, bu durum, her üç dalda yapılmış müstakil çalışmaların hiç bulunmadığı şeklinde yanıltıcı bir izlenime yol açmamalıdır. Zira, sayıları çok olmasa da, bu tür eserlere bazı örnekler verebilecek durumdayız: İbn Miskeveyh'in *Tezhîbu'l-Ahlâk*'ı, İbn Sinâ'nin *es-Siyâsetu'l-Menziliyye*'si ve Fârâbî'nin iki eseri, *el-Medînetu'l-Fâdıla ve es-Siyâsetu'l-Medeniyye*, sırasıyla ahlâk, ilm-u tedbîri'l-menzil ve ilm-u tedbîri'l-medîne üzerine kaleme alınmış bağımsız eserlerdir. Ayrıca İbn Rüşd'ün, Aristoteles'in *Nikomakhosa Ahlâk*'ına ve Eflâtun'un *Cumburiyeti*'ne yazdığı şerhler de ahlâk ve ilm-u tedbîri'l-medîne dallarında verilmiş müstakil eserlere örnek olarak gösterilebilir.

H- Tasavvuf Literatürü

Sık-sık İslâm mistisizmi olarak atıfta bulunulan *Tasavvuf*, İslâm'ın manevî ve entellektüel geleneğinin temel bir unsuru olagelmıştır. Kendi için-

de temaları, amaçları, edebî form ve stilleri bakımından farklılıklar arz etse de, tasavvuf, manevî ve ahlâkî arınmaya vurgusuyla temayüz eden şaşırı derecede zengin bir literatürü temsil eder. Haris b. Esed el-Muhâsibî (ö.243/857), Hakîm et-Tirmizî (ö.280/893), Cüneyd-i Bağdâdî (ö.297/910), Ebû Tâlib el-Mekki (ö.386/996), es-Sulemî (ö.412/1021), Ömer b. el-Fâriz (ö.632/1235), Muhyiddîn-i Arabî (ö.638/1240) ve Celâleddîn-i Rûmî (ö.672/1273) gibi tasavvuf erbabının bırakmış olduğu eserler, İslâm düşüncesi üzerine yapılacak her tür çalışmada başvurulması gereken kaynaklar arasındadır.

Tasavvuf literatüründe işlenen konular ve benimsenen yaklaşım tarzlarıyla ilgili genel bir kanaate ulaşmanın kolay bir yolu; Kuşeyrî (ö.465/1072)'nin *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye*'si, el-Hucvîrî (ö.465-69/1169-73)'nin *Kesfu'l-Mahcûb*'u ve Şihâbu'd-Dîn Ömer es-Suhreverdi (ö.632/1234)'nin *Avârifu'l-Ma'ârif*'i gibi standart tasavvuf kitaplarına başvurmaktır.¹⁷

Tasavvuf literatürünün İktisadî Düşünce Tarihi için önemine gelince, denilebilir ki bu çalışmalar, iktisat psikolojisi, iktisat ahlâkî ve genel olarak iktisat felsefesine dair malzeme bakımından büyük bir potansiyele sahiptir.

Bu bölümü kapatmadan önce, en azından tarihinin uzun bir döneminde tasavvuf ile yakın ilişki içinde olmuş bir literatür türüne, *Fütüvvet*'e, dikkat çekmemiz gerekiyor. *Fütüvvet* literatürü, misafirperverlik, cömertlik ve yiğitlik ahlâkî üzerine vurgu yapan İslâm ahlâk yazınının ilginç bir damarıdır. Bir başka deyişle *Fütüvvet*, diğergamlık ve civanmertlik ahlâkıdır.¹⁸ Bu literatürün, modern iktisadî analizin ahlâkî varsayımları ile yapılacak bir mukayesesi ilginç sonuçlar verebilir. Ancak, *Fütüvvet* literatürünün İktisadî Düşünce Tarihi için asıl önemli kısmı, onun tarihinin nispeten geç dönemlerine ait bir gelişmenin ürünü olan eserleridir. Daha açık bir ifadeyle, bunlar, on üçüncü yüzyıldan itibaren Anadolu'daki Âhî teşkilatlarında olduğu gibi, *Fütüvvet* literatürünün, meslek loncalarının doktriner temeli ve ahlâkî ve idârî kodu olarak işlev görmeye başladığı döneme ait eserlerdir.¹⁹ Şimdiye kadar verilen genel bilgiler ışığında, genel olarak *Fütüvvet* literatürünün ve özel olarak onun tarihî gelişiminin son safhasına ait eserlerin, özellikle iktisat ve iş ahlâkî açısından İktisadî Düşünce Tarihi için önemli bir kaynak olduğu söylenebilir.

Fütüvvet literatürüne aşağıdakiler örnek olarak verilebilir: es-Sulemî, *Kitâbu'l-Futuvve*; İbnu'l-Mî'mâr (ö.646/1248), *Kitâbu'l-Futuvve*; el-Hartabirtî (7./13. Yüzyıl), *Tuhfetu'l-Vesâyâ*; Yahyâ İbn Halîl Çoban, *Fü-*

17 Tasavvuf literatürü hakkında genel bir bilgi için bkz., C. E. Farah, "The Prose Literature of Sufism", *CHAL/RLSAP*, 56-75.

18 Deodat Anne Breebaart, *The Development and Structure of the Turkish Futuwah Guilds* (Michigan: U.M.I. Dissertation Information Service, 1987), 5-8.

19 *Ahîlik* için bkz., age., 109-144.

tüvvet-nâme; Nâsirî, *Fütüvvet-nâme*; er-Redavî (Seyyid Muhammed İbnu's-Seyyid 'Alâud-Dîn el-Huseynî), *Fütüvvet-nâme-i Kebîr*.²⁰

I- Edeb Literatürü

Özel olarak eğitim ve âdâb-ı muâşeret konularına tahsis edilmiş eserler *edeb* literatürü olarak tasnif edilebilirler. Bu tür kitaplar ya toplumun geneli için ya da özel bir meslekî grup için kaleme alınıyordu. Ancak her iki durumda da iktisadî meseleleri de içeren şartıtcı ölçüde geniş bir konu yelpazeleri vardır. Diğer bir deyişle bu tür eserler, hedeflenen öğrencilerin eğitimi için zorunlu ya da faydalı görülen “her şeyin bilgisini” kapsayacak şekilde tasarlanıyordu.²¹

Mâverdî (ö.450/1058)'nin *Edebu'd-Dünyâ* üzerine müstakil bir bölümü de içeren *Edebu'd-Dîn ve'd-Dünyâ*'sı, *edeb* literatürünün ilk çeşidinin güzel bir örneğidir. Ancak İktisadî Düşünce Tarihi açısından *edeb* literatürünün ikinci çeşidi bir bütün olarak daha vaatkâr gözükmektedir. Bu noktada farklı meslek gruplarına yönelik *edeb* çalışmaları arasında daha ileri bir ayrıma gitmek faydalı olacaktır. Bu eserlerin içinde konumuz için belki de en önemli olanları siyasî liderlere ve kamu yöneticilerine hitap eden kitaplardır. Hükümdarlar, vezirler ve üst düzey bürokratlara ahlâkî ve meslekî konularda rehberlik yapmak amacıyla yola çıkan bu tür eserler, neticede, iktisadî hayatı da kuşatan tasvirler, analizler ve tavsiyelerden oluşan devasa bir malumat gövdesi vücuda getirirler. Burada, iktisadî fenomenler, ilişkiler ve kurumlara ilişkin tasvir ve analizler, bunları izleyen tavsiye ve değerlendirmelerin hareket noktasını teşkil eder.

Bu literatürün son kategorisine verilebilecek örnekler: es-Se'âlibî (ö.429/1038), *Âdâbu'l-Mulûk*; es-Seâlibî, *Tuhfetu'l-Vuzerâ*;²² el-Mâverdî (ö.450/1058), *Kavânînu'l-Vizâre*; es-Sûlî (ö.335 veya 336/946-8), *Edebu'l-Küttâb*; İbn Kuteybe (ö.276/889), *Edebu'l-Kâtib*; İbnu 'Abd-i Rabbih (ö.328/940), *el-İkdu'l-Ferîd*; İbn Kuteybe, *'Uyûnu'l-Abbâr* ve el-Kalkaşandî (ö.821/1418), *Subhu'l-A'sâ*.

İktisadî Düşünce Tarihi için önemine ilaveten, bu edebî gelenek içerisinde hazırlanmış eserler başka ve daha dolaylı bir şekilde de faydalı olabilir. Zira, *edeb* kitaplarının bir bölümü antoloji şeklinde düzenlendiği için, bu eserler bazen, orijinallerinin kısmen veya tamamen şu veya bu sebeple kaybolmuş olmasından dolayı, başka türlü erişilmesi mümkün olmayan

20 Son üç eser için bkz., age., 116-117 (19dn, 20dn), 145. Türkçe fütüvvetnâmeler konusunda vazgeçilmez bir kaynak Abdülbaki Gölpınarlı'nın *İktisat Fakültesi Mecmuası*'nda yayımlanan çeşitli çalışmalarıdır (1948-1956 arası, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.).

21 Cf. J. Sauvaget, *Introduction to the History of the Muslim East* (Connecticut: Greenwood Press, 1982), 46-47, 123, ve R. A. Nicholson, *Literary History of the Arabs* (Richmond: Curzon Press, 1995), 346-47.

22 Bu eserin mevsûkiyeti (otantikliği)'ne ilişkin görüşler için bkz., Ta'âlibî'nin *Âdâbu'l-Mulûk*'unda, J. I. El-'Atiyye, "Mukaddime el-Tahkik" (Beyrut: Dârul-'Garb el-İslâmî, 1990), 15-16.

bazı alimlerin veya alimlerin bazı fikir ve çalışmalarına ulaşma imkanı sağlayabilir.

J- Tarih ve Coğrafya

Tarih ve coğrafya, klasik İslâm ilmi geleneğinin velud tabiatının geniş tezahür imkanı bulduğu edebî türler arasında yer alırlar. Fuat Sezgin'in editörlüğünde hazırlanan iki yüzü aşkın ciltten müteşekkil *İslâm Coğrafyası*,²³ coğrafyaya dair İslâm literatürünün zenginliği hakkında bir fikir verebilir. *İslâm tarihi* için yapılacak benzer bir çalışma ise hacim itibarı ile tek başına küçük bir kütüphane boyutlarına ulaşabilir.²⁴

Müslüman tarihçilerin geride bıraktıkları yazılı miras kabaca ikiye ayrılabilir: *Genel tarih* (ya da dünya tarihleri) ve *özel tarih* (ya da yerel tarihler). Özel tarihler bir yer veya bir sosyal grup, ya da her ikisinin terkihi üzerine kurulmuştur. Diğer bir deyişle, özellik kriteri, tabiatı itibarıyla coğrafi, sosyolojik ya da sosyo-coğrafidir. Burada, genel tarihlere örnek teşkil edecek bir kaç eserin ismi verildikten sonra, gerisi için okuyucuya sayısı hiç de az olmayan mevcut bibliyografik çalışmalara başvurması tavsiye edilecektir.²⁵

Tarihe ilişkin İslâm literatürünün örneklendirilmesine yönelik her çaba Taberî ve onun ünlü kitabı *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mulûk* ile başlamak ya da en azından onu içermek zorundadır. Bu literatürü temsil eden diğer bazı örnekler de şunlardır: el-Mesûdî, *Mürûcu'z-Zeheb*; Belâzûrî, *Futûhu'l-Buldân*; İbn Miskeveyh, *Tecârubu'l-Umem*; İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*; Sibte İbnu'l-Cevzî, *Mir'âtu'z-Zaman*; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*; ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*; Raşidu'd-Dîn, *Câmi'u't-Tavârih*. Bununla birlikte, iktisâdî meselelere gösterdikleri yakın alaka nedeniyle iki tarihçinin isimleri ve çalışmaları özel olarak vurgulanmalıdır: İbn Haldûn ve *Kitâbu'l-Iber*'i ve tabii ki bu kitaba önsöz olarak kaleme aldığı, ancak ondan çok daha büyük bir üne ulaşan *Mukaddime*'si. Burada zikredilmesi gereken diğer bir tarihçi de el-Makrizî'dir. Onun, aynı zamanda özel tarih çalışmalarının da iyi bir örneği olan, *el-Hitât*'ı özel ilgiye layık bir eserdir. Ancak, aşağıda görüleceği gibi bu, diğer çalışmalarının ihmal edilebileceği anlamına gelmez.

Coğrafyaya ilişkin İslâmî literatür de, aynı şekilde, *genel coğrafyalar* ve *özel coğrafyalar* diye tasnif edilebilir. İkinci kategoride yer alan eserler, coğrafi yazmalar tarihinin nispeten geç bir dönemine ait olmakla beraber

23 Fuat sezgin (ed.), *Islamic Geography* (Frankfurt: Institute for the History of Arabic-Islamic Science, 1992-1994), 1-226 cilt.

24 Hacı Kalfa (Kâtib Çelebi) Keşfu'z-Zunûn'da 1300 başlık ictibas etmektedir, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), 271-333.

25 Dünya tarihleri ve yerel tarihler için bkz., F. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, İkinci baskı, (Leiden: E. J. Brill, 1968), 133-175. Rosenthal'in kitabına ek olarak, İslâm tarih-yografisi hakkında genel bir bilgi için şu çalışmalar yardımcı olabilir: C. Cahen, "History and Historians", CHAL/RLSAP, 188-233; ve M. Ş. Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları (Tarih ve Muverrihler)* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991).

“son derece önemli kaynaklar”dır.²⁶ Örneklerimiz burada da *genel coğrafya* türünden olacaktır: İbn Hurredezbih (ö.272/885), *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*; İbnü'l-Fakih el-Hemedânî, *Kitâbu'l-Buldân*; el-İstahrî (ö.350/961 civarı), *Kitâbu'l-Ekâlîm*; İbn Havkal (ö.380/990 civarı), *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*; el-Mukaddesî (ö.378/988'den sonra), *Abse-nu't-Takâsîm fî Ma'rîfetü'l-Ekâlîm*; el-İdrisî (548/1154), *Nuzbetu'l-Muštâk fî İhtirâki'l-Âfâk*.²⁷

İktisadî Düşünce Tarihi'nin genel kaynaklarının hemen tamamında olduğu gibi, tarih ve coğrafya da iktisadî düşünceye ilişkin kaynak malzeme-yi sadece ele aldıkları ana konuları işlerken bir yan ürün olarak üretirler. Bu nedenle, ancak bu kaynaklar üzerinde yapılacak geniş kapsamlı bir araştırma bize bu kaynakların İktisadî Düşünce Tarihi için fiilen ne ihtiva ettiği konusunda sağlıklı bir fikir verebilir. Bununla birlikte bu literatürün iktisat tarihi ve iktisadî coğrafyaya dair kıymetli kaynak malzeme içerdiği hususunda şüphe yoktur. Ancak, Müslüman tarihçi ve coğrafyacıların kendi mutat çalışmalarını sürdürürken kaçınılmaz olarak karşılaştıkları iktisadî olaylar, olgular, ilişkiler ve kurumlar hakkında analiz, yorum ve değerlendirmelerde bulunmak gibi İktisadî Düşünce Tarihi'yle daha yakından ilgili başka malzeme formları vücuda getirmiş olmaları da kuvvetle muhtemeldir.

K- Tasnife Direnen Eserler

Elinizdeki çalışmaya benzer çalışmalarda çok sık karşılaşılan bir zorluk, bazı İslâmî eserlerin modern akademik kategoriler çerçevesinde girilen tasnif denemelerine karşı gösterdiği ilginç dirençtir. İlginç olsa da, burada bizim asıl amacımız bu oldukça yaygın durumu bizatihi tartışmaktan ziyade, bir tek kritere dayalı her tasnif çabasına sadece direnmekle kalmayıp düpedüz meydan okuyan bir uç duruma dikkat çekmektir.

Ele aldıkları konuların büyük çeşitliliği ile dikkat çeken, Gazâlî (450-505/1058-1111)'nin *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*'i, Şah Veliyullah Dihlevî (ö.1176/1762)'nin *Huccetullahi'l-Bâliğa*'sı ve Muhammed Birgivî (1522-1573)'nin *Tarîkat-ı Muhammediyye*'si bu ucu temsil eden eserlere örnek olarak verilebilir. Bu eserler fıkıh, kelâm, ahlâk ve tasavvuftan, siyaset, iktisat, psikoloji ve sosyolojiye kadar uzanan geniş bir konu yelpazesine sahiptirler. Dolayısıyla, bu konulardan herhangi birini esas alan bir tasnif diğerlerini kaçınılmaz olarak dışlamak zorunda kalacak ve böylelikle de daha en baştan problemlili olacaktır.

Ancak, tasnifçiler için büyük bir baş ağrısı olan bu durum, düşünce tarihçileri için avantaja dönüşebilir. Şöyle ki; bu tür eserler araştırmacılara, bir taraftan, inceleme konuları olan bir müellifi pek çok farklı mesele ile boğuşurken seyretmek ve böylece ilgi alanlarının entellektüel bağlamını daha iyi idrak etmek imkanı verirken, diğer taraftan, yoğunlaştıkları özel

26 Cf. Sauvaget, 39.

27 Coğrafi letaratüre ilişkin genel bir bilgi için bkz., J. F. P. Hopkins, "Geographical and Navigational Literature", CHAL/RLSAP, 301-327.

mesele ile doğrudan ilgili malzeme de sağlayabilir. Dolayısıyla bu literatür çeşidi iktisadî düşünce tarihçileri için özel ilgiye layıktır. Örnek vermek gerekirse, mesela Gazâlî'nin *İhyâ'sı* İktisadî Düşünce Tarihi araştırmacıları tarafından değerlendirilebilecek hayli bol ilginç bilgi malzemesi ihtiva eder.²⁸ Dihlevî'nin *Huccet'i* de böyledir, zira bu eser mikro-ekonomik ve makro-ekonomik nitelikte pek çok fikrin yanı sıra, *el-merâfîk* nazariyesi gibi üzerinde durulmaya değer bir konuyu da barındırmaktadır.

L- Osmanlı Dönemine Özgü Bazı Kaynaklar

Osmanlı dönemi boyunca, İktisadî Düşünce Tarihi araştırmacıları için önemli bir dizi literatür çeşidi oluşmuştur. Bunların hemen hepsi Osmanlı Türkçesi ile kaleme alındıkları için layıkıyla değerlendirilebilmeleri bu lisanına aşına olmayı gerektirir. Bu kaynakların kısa bir tasvir ve analizi aşağıda sunulacaktır:

1-Lâyhalar

Lâyhalar, bugünkü anlamda, Osmanlı Devleti'nin ıslahı için hazırlanmış raporlar şeklinde tarif edilebilir. Bu eserler, Osmanlı *Ulemâsı* ya da bürokratlarının kendiliklerinden veya devlet yetkililerinin isteği üzerine, Osmanlı Devleti'nde görülen inhitatın sebeplerini ortaya çıkarmak, bu sebepleri önleyici ya da bertaraf edici yolları bulmak ve böylelikle de devleti tekrar eski ihtişamlı günlerine iade etmek amacıyla matuf olarak hazırlanmışlardı. Diğer bir ifadeyle lâyhalar, tarihteki en büyük ve etkileyici gelişmelerden biri olan Osmanlı'nın düşüşünün teşhis ve tedavisine adanmış raporlardı. Burada zikredilmesi gereken ilginç bir nokta da, Osmanlı Devleti'ndeki inhitat emarelerinin, devletin daha ihtişamının zirvesinde olduğu Kanûni Sultan Süleyman zamanında fark edilmesi ve en yüksek düzeyde, Vezir-i Azam Lütfi Paşa (ö.970/1562) tarafından dile getirilmiş olmasıdır.

Lütfi Paşa'nın bu konudaki mütalaaları, "Vezir-i Azamların (El) Kitabı" ya da "Vezir-i Azamlara Mektuplar" şeklinde tercüme edilebilecek olan meşhur eseri *Âsaf-nâme*'de dile getirilmiştir. Sadece başlığından yola çıkarak bu eserin *edebu'l-vezîr* (ya da *vüzerâ*) konusundaki literatürün sıradan bir örneği olduğu hükmüne varmak yanıltıcı olup eserin özünün gözden kaçırılması riskini taşır. *Âsaf-nâme*'nin de üyesi olduğu lâyiha literatürünü siyasî ve idarî meselelere ilişkin diğer İslâmî literatürden ayıran temel özellik, son kategorinin, sıkça iktibas edilen tarihi anekdotlar ve bir kaç istisnai örnek bir tarafa bırakılırsa, daha çok soyut nitelikteki tahlil ve tavsiyelere meyletmesine mukabil, lâyhaların Osmanlı Devleti'nin bazı müşahhas meselelerine tahsis edilmiş olmasıdır. Başka bir ifadeyle, söz konusu alandaki diğer eserler daha çok teorik/normatif bir özellik taşıırken, lâyhalar daha çok vak'a çalışması tipine yakındır.

²⁸ Gazâlî'nin *İhyâ'sı*, bu satırların yazarının İDT'ne ilişkin doktora tezinin konusu olmuştur: Sabri Orman, *Gazâlî'nin İktisat Felsefesi* (İktisat Fakültesi, İstanbul Üniversitesi, 1981). Bu çalışma daha sonra *Gazâlî'nin İktisat Felsefesi* isimle yayımlanmıştır (İstanbul: İnsan Yayınları, 1984).

On altıncı yüzyılın ortalarında başlayan lâyiha yazma geleneği üç asırdan daha uzun bir süre aralıklarla devam etmiştir. On sekizinci yüzyılın sonlarına doğru layihaların ana konuları olan idarenin bozulması probleminin teşhis ve tedavisine ilişkin yaklaşımlarında önemli bir değişiklik meydana gelir. O zamana kadar problemin kaynağını da çözümünü de sadece içeride arayan ve dış dünyanın etkisini neredeyse bütünüyle ihmal eden layihalar, bu tarihten itibaren, o sıralarda artık iyice belirgin hale gelen Batı Dünyası'nın meydan okumalarının etkisiyle, dış dünyayı da Osmanlı Devleti'nin temel problemleriyle ilgili faktörler arasında dikkate almaya başladı. Daha açık bir ifadeyle, o zamana kadar bozulmanın sebebi olarak “Kanun-ı Kadim”den ayrılmış olmayı ve çare olarak “Kanun-ı Kadime dönüşü” gören layihalar, III. Selim dönemiyle birlikte sebepler arasında Batı Dünyası'ndaki gelişmeleri de mütalaa etmeye ve çare olarak bu gelişmeleri dikkate alan bir *yenileşme* programını görmeye başlıyordu ki “Nizam-ı Cedid” deyişi ve programı Osmanlı'nın ıslahat tarihindeki bu önemli anlayış ve tutum değişikliğini temsil ediyordu.

Lâyiha yazma geleneğinin neticesi nevi şahsına münhasır ve oldukça ilginç bir İslâmî literatür çeşidinin ortaya çıkması olmuştur. O günlerin entellektüellerinin, olayların birinci derecede müşahitleri olarak, tarihin kaydedebildiği en büyük organizasyonlardan birinin tedrici ve şartıtcı derecede uzun olan askerî, sosyal, siyasi ve iktisadî “inhitat”ına ilişkin zihni egzersizlerinin kayıt defterleri olan lâyhalar, bu yönleriyle, dönem üzerine çalışan tarihçiler ve ilgili sosyal bilimciler için oldukça önemli bir kaynak konumuna sahiptir. Lâyhaların muhtevasının yaklaşık beşte ikisi toprak sistemi ve toprak siyaseti, malî politika ve farklı sosyal katmanların durumuna ilişkin gözlem ve incelemelere ayrıldığı için, bu eserlerin sağlayacağı faydadan iktisadî düşünce tarihçilerinin payına düşen kısmı diğerlerinden hiç de az değildir. Ancak, lâyhalar hakkında nihâî bir hükme varabilmek için, bu eserlerin tümünün gün ışığına çıkarılması ve kolaylıkla erişilebilir kılınması gerekir ki bu bakımdan durum henüz tatminkar olmaktan uzaktır.

Âsaf-nâme'ye ilaveten, lâyihalara verilebilecek örnekler; Koçibey'in *Koçibey Risâlesi*, Defterdâr Sarı Mehmet Paşa'nın *Neşâihü'l-Vuzerâ ve'l-Umerâ'sı*²⁹ ve ismi bilinmeyen bir müellif tarafından kaleme alınan *Kitâbu'l-Mustetab*'dır.

2-Sefâret-Nâmeler

Lâyhalar hakkında söylenenler bir dereceye kadar, on yedinci yüzyılın ikinci yarısı ile on dokuzuncu yüzyılın başları arasında farklı ülkelere gönderilen Osmanlı elçilerinin dönüşlerinde kaleme aldıkları raporlar olarak tarif edilebilecek olan *sefâret-nâmeler* için de geçerlidir. Görevlerinin bir gereği olarak bu büyükelçi ve elçiler gönderildikleri ülkeye dair deneyim-

29 Bu lâyihanın İngilizce bir tercümesi mevcuttur: *Ortoman Statecraft*, Türkçe metin, giriş, tercüme ve notlar, W. L. Wright, Jr. (Princeton: Princeton University Press., 1935).

lerini ve mütalaalarını bir rapor halinde ilgili mercilere sunuyorlardı. Korumuz açısından, Avrupa ülkelerine gönderilen Osmanlı elçilerinin hazırladıkları raporlar nispeten daha önemli olup, bunların en iyi örneğini Ebûbekir Râtib Efendi'nin *Sefâret-Nâmesi* teşkil eder. Burada zikredeceğimiz diğer iki eser Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin *Sefâret-Nâmesi* ile Sâ'di Osman Efendi'nin *Sefâret-Nâmesi*'dir.³⁰

3- Kanun-Nâmeler ve Adâlet-Nâmeler

Kanun-nâme, altı asırlık bir geleneğin neticesinde vücuda getirilmiş Osmanlı yasama metinleri için kullanılan genel bir terimdir. Fıkha dair standart Hanefi metinleri ile yan yana yürümüş ya da iç içe geçmiş olan kanun-nâmeler, Osmanlı hukuk sisteminin ana gövdesini teşkil eder.

Diğer taraftan, *Adâlet-nâme*, bu hukuk sisteminin uygulanması esasında karşılaşılan yanlış uygulamaları ve adaletsizlikleri bertaraf etmek ya da düzeltmek amacıyla Osmanlı sultanlarının çıkardıkları fermanlara verilen isimdir.

Bu şekilde tanımlandığında ve alınan hukukî kararların gayri-şahsî tabiatı ve metinsel formülasyonları göz önüne alındığında, Kanun-nâme ve Adâlet-nâmelerin düşünce tarihi kaynakları kavramına çok da uymadığı söylenebilir. Ancak diğer taraftan, şu anda elimizin altında olan malzemenin büyük hacmi,³¹ bu malzemenin konulara göre dağılımı, -ki büyük ölçüde iktisat hukuku ile ilgilidir- özel metinsel formülasyonları ve bu metinlerin, en azından bir kısmının, metinlerin ilk taslağını hazırlayan memurlara kadar geri gittiği gerçeği göz önüne alındığında bu malzemeye ilişkin nihai kararın bu konuda yapılacak çalışmalar tatminkar bir seviyeye ulaşana kadar ertelenmesi ihtiyata daha uygun olur.

M- Siyaset ve İdareye Dair Literatür

Siyaset ve idare Müslüman alimlerin sıklıkla ele aldıkları konular arasında yer alır. Bu çalışma boyunca bu alana ilişkin örneklerin bir kısmını zaten zikretmiş bulunuyoruz. Felsefeciler bu konuları "*ilm-u tedbiri'l-medîne*" başlığı altında inceliyorlardı. *Edeb* literatürünün önemli bir kısmı da siyâsî ve idarî meselelere tahsis edilmişti. Aynı şekilde, burada Osmanlı dönemine özgü olarak nitelediğimiz kaynakların bir kısmı da özü itibarı ile siyâsî ve idarî bir karakter taşıyordu.³²

Şimdi, bundan önceki sınıflardan herhangi birine girmeyen ya da iktisadî düşünce tarihçilerinin özel ilgilerini hak eden diğer bazı eserlerden

30 Sefâret-Nâmelerin kapsamlı bir listesi ve değerlendirmesi için bkz., Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefâret-Nâmeleri* (Ankara, 1968).

31 Burada, Dr. Ahmet Akgündüz tarafından hazırlanan *Osmanlı Kanunnameleri*, 1-9 cilt, isimli devasa derlemeyi takdirle yad etmek gerekir. (İstanbul: Fey Vakfı, 1990).

32 Bursalı Mehmet Tâhir siyasete ilişkin 172 kadar İslâmî eserin ismini sayar: *Siyâsete Müteallik Âsâr-ı İslâmiyye* (İstanbul: Maârif Kütüphanesi, 1330h.). Ayrıca bkz., A. S. Levend, "Siyaset-nâmeler", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı* (Belleten), ikinci baskı, (Ankara: Türk Dil Kurumu, 1988), 167-191; ve *Kesfu'l-Zunûn*, cilt 2, 1421, 1426, 1469.

söz edeceğiz. İslâmî literatür çeşitlerini birbirinden keskin çizgilerle ayırmanın ve modern ölçüler çerçevesinde bir tasnife gitmenin doğuracağı müşkülleri hatırdan çıkarmadan ve ayrıca her türlü mutluluk iddiasından kaçınarak, bu eserlerin tanıtımını aşağıdaki tertibe göre yapmaya çalışabiliriz.

1- Siyasetnameler

Bu sınıfa girebilecek çok sayıdaki eserin arasından, sadece beş tanesini kısaca ele alacağız: Nizâmu'l-Mülk (ö.485/1092), *Siyâsetnâme*; Keykavus b. İskender (475/1082'de yazmıştır), *Kâbusnâme*;³³ İmam Haremeyn el-Cüveynî (419-478/1028-1085), *el-Gıyâsî* veya *Gıyâsu'l-Umem fî İltiyâsî'z-Zulem*; İbn Ebî Randaka el-Turtuşî (ö.520/1126 veya 526/1132), *Sirâcu'l-Mulûk* ve el-Gazâlî (450-505/1058-1111) *et-Tibru'l-Mesbûk fî Nasîhati'l-Mulûk*.

Bunlardan ilk ikisi, meslekten siyasetçi olan kimseler tarafından kaleme alınmış olup, büyük ölçüde yazarlarının kendi kişisel tecrübelerinden çıkan ilk-el bilgileri ihtiva eder. Tarihin kaydettiği en büyük siyasi organizasyonlardan biri durumundaki Selçuklu Devleti'nin en parlak döneminin Vezîr-i Azâm'ı olan Nizâmu'l-Mülk, ayrıca zamanının en ileri gelen alimleri arasında sayılır ki, bu dönem çok sayıda ünlü ve büyük alimin yaşadığı bir dönemdir. İşte bu özellikler Nizâmu'l-Mülk'ün *Siyâsetnâme*'sini en önemli tarihi metinlerden biri haline getirir. Diğer bir çok konunun yanı sıra bu eserde toprak sistemi ve siyaseti, malî sistem, genel olarak malî ve iktisadî siyaset, planlama, istihdam, bölüşüm adaleti, köylü ve esnafın durumu, devletin ekonomiyi idaresi ve millî muhasebe gibi konulara değinilmiştir. Böyle bir muhtevanın, bu büyük devlet adamı ve idarecinin eserini iktisadî düşünce tarihçileri için ihmal edilemez bir kaynak haline getirdiğini söylemek abartı sayılmaz. Bir dereceye kadar benzer bir hüküm, Keykavus'un kendi oğlu Gilanşah için kaleme aldığı *Kâbusnâme*'si hakkında da tekrarlanabilir.

Yukarıda bahsi geçen son üç eser ise ulema tarafından kaleme alınmış olup, nispeten daha teorik bir görünüm arz eder. Et-Turtuşî'nin kitabı, devlet ile iktisadî hayat arasındaki ilişkiyi de içeren, siyaset üzerine yapılmış kapsamlı bir çalışmadır. El-Cüveynî'nin eseri, *iftâ* üzerine yoğunlaşan önemli bir bölümün yanı sıra, benzer meseleleri ele alır. Ancak yöntem açısından aşağıda kısaca ele alacağımız çalışmalara daha yakındır. Bu eserle ilgili olarak kaydedilmesi gereken bir diğer önemli husus, onun isim vermeden Mâverdi'nin *el-Abkâmu's-Sultâniyye*'sini eleştiriyor olmasıdır.³⁴ Gazâlî'nin *Nasîhatu'l-Mulûk*'u ise, diğerleriyle aynı özellikleri paylaşıyor

33 C. E. Bosworth, "Administrative Literature", CHAL-RLSAP, 167. Bu makale "idari literatüre" ilişkin genel bir bilgi verir. (age., 155-167). Siyasetnamelere ilişkin İran edebiyatı için bkz., F. Tauer, "Persian Learned Literature from its Beginnings up to the End of the 18th Century", *History of Iranian Literature*, J. Ripka ve diğerleri, (Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1968), 426-27.

34 Örnek olarak bkz., *el-Gıyâsî: Gıyâs ul-Umem fî İltiyâsî's-Zulem*, ed. 'A. 'A. el-Dîb (Katar, 1400 h.), 205-6.

olsa da, aralarında en kısa olanı ve dar anlamda “siyaset-name” kavramına en yakın olanıdır.

Bu çalışmalara dair ilginç bir husus da, bu eserlerin tamamının beşinci/onbirinci yüzyılın ikinci yarısı ile bir sonraki yüzyılın ilk on yılı içerisinde kaleme alınmış olmalarıdır. Nizâmu'l-Mülk'ün ve Gazâlî'nin çalışmaları sırasıyla Selçuklu sultanlarından Melikşah ve Sancar için hazırlanmıştır. El-Cüveynî'nin eseri de, adının da ima ettiği gibi, Nizâmu'l-Mülk'ün kendisine ithaf edilmiştir. El-Cüveynî, Gazâlî'nin hocasıdır ve Nizâmu'l-Mülk'ün hem danışmanlığını hem de onun tarafından kurulan Nizâmiye Medreseleri'nin yöneticiliğini yapmıştır. El-Turtuşî ise, Gazâlî'nin, özellikle de onun şaheseri olan *İhyâ-u Ulûmi'd-Dîn*'inin en önde gelen eleştirmenidir.

Tüm bu eserlerin ortak özelliği, devlet işleri ve idare sanatı ile ilgili hukukî, ahlâkî ve teknik tavsiyeler ekseni etrafında dönmeleridir. Tabii ki, çeşitli meselelere değişik vurgular şeklindeki mutata farklılıkları hep hesapta tutmamız gerekiyor.

2- Ahkâmu's-Sultâniyye'ler ve Siyâsetu's-Şer'iyeler

Yukarıdakilerle hemen-hemen aynı konuları paylaşan bu literatür çeşidinin ayrıntı özelliği, ele aldığı konuların hukukî yönüne daha çok ağırlık vermesidir. Bu anlaşılır bir husustur, zira *Abkâmu's-Sultâniyye* ve *Siyâsetu's-Şer'iyeye*'ye ilişkin kitaplar esas itibarı ile İslâm kamu hukuku alanına giren ve daha çok anayasal ve idarî meseleler üzerine yoğunlaşan bağımsız eserler niteliğindedir.

El-Mâverdi(ö.450/1058)'nin ve Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. el-Ferrâ(ö.458/1065)'in *Abkâmu's-Sultâniyye* isimli kitapları birinci kategorinin en seçkin örnekleridir. Bu eserlerin muhtevasının neredeyse yarısı, modern terminolojiye aktarılsa, en genel anlamlarıyla iktisat hukuku, iktisat politikası, ve kamu maliyesi gibi sahalara karşılık gelen *zekat*, *harâc*, *cizye*, *fey'*, *ganîmet*, *iktâ*, *beytu'l-mâl* ve *hisbe* gibi meselelerin düzenlenmesine ayrılmıştır. Diğer bir ifadeyle, bu eserler *harâc*, *emvâl* ve *hisbe* literatürleri tarafından ayrı ve bağımsız **kitap** konuları şeklinde ele alınan hususları **bölüm** başlıkları halinde kendi bünyelerine almışlardır.

El-Siyâsetu's-Şer'iyelerin temsilcisi olarak ele alacağımız eser İbn Teymiyye (1263-1328)'nin yine aynı adı taşıyan çalışmasıdır.³⁵ Genel olarak ifade etmek gerekirse bu eser, iktisadî meselelere daha az yer vermek dışında yukarıdaki çalışmalara benzer. Onda sadece *emval* üzerine bir bölüm yer almakta, *hisbe* konusu ise tamamen dışarıda bırakılmış bulunmaktadır. Ancak, bu kaybın aynı müellifin *el-Hisbe fî'l-İslâm* adlı bağımsız eseriyle giderildiği rahatlıkla söylenebilir. Bu sahada verilebilecek diğer bir örnek de, İbn Teymiyye'nin öğrencisi olan İbn Kayyîm el-Cevziyye (ö.751/1350 veya 1351)'nin *el-Turûku'l-Hukmiyye fî Siyâseti's-Şer'iyeye* isimli eseridir. Bu kitap esas itibarıyla yargıya ilişkin meselelerle ilgilenmek-

35 İbn Teymiyye'nin iktisadî düşünceleri bir doktora tezinin konusu olmuştur: A. A. Islahî, *Economic Concepts of Ibn Taimiyyah* (Leicester: The Islamic Foundation, 1988).

le beraber devletin iktisadî hayata müdahalesiyle ilgili önemli pasajlar da içermektedir.

Son olarak zikredeceğimiz eser, İbn Cemâ'a'nın *Tabrîru'l-Ahkâm fî Tedbîr-i Ehli'l-İslâm* adlı kitabıdır ki, tür olarak yukarıda zikredilen eserler ile birazdan değineceğimiz eserler arasında bir yerde durmaktadır.

3- Kamu Yönetiminin Teknik Yönlerine Dair Bazı Eserler

Başlıktan da anlaşılacağı üzere, burada ele alacağımız çalışmalar İslâmî literatürün, kamu yönetiminin nispeten daha teknik yönleriyle ilgilenen örnekleri olacaktır. Bu bağlamda ilk zikredilmesi gereken eser İbn Memmâtî (ö.606/1209)'nin, "*Edebu'l-Kâtib*" literatürünün mükemmel bir temsilcisi olan, *Kitâbu Kavânîni'd-Devânin* adlı çalışmasıdır. Eser, Mısır'ın tarihî coğrafyasına dair içerdiği kıymetli malzemeden dolayı, yakın geçmişte "*İslam Coğrafyası*"³⁶ üzerine bir seri içinde yayımlanmıştır. Mısır'ın Eyyûbiler dönemindeki iktisadî coğrafyasına ilişkin tafsilatlı bilgilerin yanı sıra bu eser, aynı dönemin malî idaresi ve tarım sektörü hakkında da kıymetli malzeme içermektedir. Ancak, eserin mevcut baskılarının, müellifin bizzat giriş kısmında sözünü ettiği son beş bölümünü içermiyor olması hayıflanılacak bir durumdur.³⁷ Anılan yerde, bu bölümlerin, pek çok diğer meselenin yanı sıra, *kitâbe*'nin malî muhasebe gibi teknik yönlerini de ihtiva edeceği belirtiliyor. İnsan bu noktada, İbn Mammâtî'nin bizzat kendisinin *el-küttâb*'in (memurların) bu tür konulara karşı isteksiz tavırları hakkındaki şikayetlerini hatırlamadan edemiyor.³⁸ Bir tavır ki *el-küttâb*'in yanı sıra başkaları tarafından da paylaşıldığı hesaba katıldığında, belki bu bölümlerin ortadan kayboluşunun nedenleri hakkında bir ipucu verebilir.

Bilinen tarihî nedenlerle, yazılı eserlerin kısmen ya da tamamen ortadan kalkmasının örnekleri hiç de az değildir. Ancak, bu konuda teselli ve telafi edici durumlar da vardır. Hoş bir tesadüf olarak, şimdi ele alacağımız eserler bu durumun, İbn Memmâtî'nin kitabının kayıp bölümlerinin telafisiyle ilgili bir örneğini teşkil eder.

İslâm iktisat tarihi göz önüne alındığında, malî muhasebenin, tarih boyunca ortaya çıkan ve sonra zevale uğrayan çeşitli devletlere hizmet etmiş *küttâb* kuşakları için ekme-pekme mesabesinde olması gerektiği sonucuna rahatlıkla varılabilir. Aynı şekilde, "iç ve dış ticaret faaliyetlerinin ne kadar yoğun ve yaygın olduğu düşünüldüğünde"³⁹, bireysel tüccarın ihtiyaçları hakkında da benzer bir tahminde bulunulabilir. Ancak bugün bulunulan noktada, bu konulara ilişkin çalışmaların ve bilgilerin, henüz ilgili modern bilim çevreleri için "pekme-ekme" gibi olmaktan hayli uzak olduğunu kabul etmek zorundayız.

36 "Kitâbu Kavânîni'l-Devânin", *Islamic Geography*, Fuat Sezgin, ed. (Frankfurt: Institute of the History of Arabic-Islamic Science, 1992), vol. 43.

37 Age., 58-60.

38 İbn Mammâtî'nin sözleriyle "ve a'rada 'an tahaffudihâ... el-kuttâb". Bkz., age., 59.

39 E. S. Ehrenkreutz, *Monetary Change and Economic History in the Medieval Muslim World*, J. L. Bacharach ed. (Hampshire: Variorum, 1992), 90.

El-Bûzacânî (328-381/939-997)'nin, *Kitâbu'l-Menâzîl fî mâ Yabtâ-cu'l-Kuttâb ve'l-Ummâl min Sinâ'ati'l-Hisâb* ve 11. yüzyılın ikinci çeyreğinde kaleme alınmış anonim bir çalışma olan, *Kitâbu'l-Hâvî li'l-A'mâli's-Sultâniyye ve Rusûmi'l-Hisâbi'd-Divâniyye* malî muhasebeye ilişkin iki örnektir.⁴⁰ Diğer taraftan, tüccarlar için hazırlanmış muhasebe kitaplarına verilebilecek örnek, Muhammed b. Eyyûb et-Taberî (5./11. Yüzyıl)'nin *Miftâhu'l-Muâmelât* isimli eseridir.⁴¹

V- Özel Kaynaklar

Daha önce İktisadî Düşünce Tarihi'nin İslâmî kaynaklarını, iktisadî düşüncelerin açık ifadelerini içeren İslâmî metinler bütünü olarak tarif etmiş-tik. Aynı şekilde, bu şartı taşıyan İslâmî metinlerin, muhtevalarının konu ile münasebetine bağlı olarak, *genel* ve *özel* kaynaklar olarak tasnif edilebileceğini görmüştük. İktisadî olmayan meselelerin yanı sıra iktisadî meseleleri de açık bir şekilde ele alan klasik İslâmî metinler "*Genel Kaynaklar*" başlığı altında incelenirken, münhasıran iktisadî meselelere ayrılmış diğer çalışmalar "*Özel Kaynaklar*" olarak ele alınmıştı. Genel kaynakları ana hatları ile anlatmış ve ondan önce de genel İslâmî referans kitaplarına ilişkin bir özeti vermiş olduğumuz için, şimdi özel kaynakların kısa bir incelemesine ve ardından da Batı *Ekonomi Politik*'inin etkisiyle vücuda gelmiş 19. yüzyıl iktisat literatürünün kısa bir takdimine geçebiliriz.

Yine, hatırlanacağı üzere, münhasıran iktisadî meseleleri işleyen çalışmalar grubuna giren eserler de, başka bir kritere göre, "*Farklı bir Literatür Ailesi Oluşturan Bağımsız Eserler*" ve "*Münferit Bağımsız Eserler*" olarak daha alt bir tasnife tabi tutulmuştu.

A-Farklı bir Literatür Ailesi Oluşturan Bağımsız Eserler

Bu sınıfa giren çalışmaların bir kısmı özdeş isimler taşırken, diğerlerinin isimleri bazı nüanslarla farklılaşmaktadır. Bu eserleri ele alırken burada bu tür nüansları ihmal edeceğiz. Bununla birlikte vereceğimiz örneklerde, okuyucu bu küçük nüansları kolayca fark edebilecektir.

1-El-Hisbe Literatürü

El-Hisbe, iyiliği emr ve kötülükten nehye ilişkin Kurânî tenbihten kaynaklanan, İslâmî bir sosyal yükümlülüğün (*farz-ı kifâye*) kurumsallaşmış formunun tarihsel ismi olarak tarif edilebilir. *El-Hisbe literatürü* ise, bu kurumun hukukî, ahlâkî ve felsefî temelleri ile örgütsel yapısı, kural ve düzenlemeleri üzerine yapılan çalışmalar neticesinde vücuda gelmiş oldukça zengin yazılı üretimi ifade eder. *İyilik* ve *kötülük* ya da *fazilet* ve *rezilet*, çok geniş anlamlı kavramlar olduğundan, birini özendirme diğerini caydırma çabasının kurumsallaşmış biçiminin incelenmesine ilişkin çalışmalar olarak *Hisbe* literatürü de, muhteva açısından, iktisadî çerçevenin çok öte-

40 Bu iki eser ve diğer ilgili literatür için bkz., Ehrenkreutz'un aynı eseri, özelliklerle de XII-XIV bölümleri.

41 Tauer, 464.

sine taşmaktadır ve bu nedenle pekala Genel Kaynaklar içerisinde de ele alınabilir. Ancak, bu literatür çeşidinin iktisadî meselelerle ilgili kısmı diğer kısımlarından çok daha fazla olduğu için, biz bu eserleri Özel Kaynaklar arasında ele almayı daha uygun gördük.

Hisbe'ye ilişkin literatür pek de homojen değildir. İbn Teymiyye (1263-1329)'nin *el-Hisbe fi'l-İslâm*'ı gibi bazı çalışmalar daha çok *hisbe*'nin teorik ve felsefî yönlerine vurgu yaparken, eş-Şeyzerî'nin (ö.589/1193) *Nihâyetu'r-Rutbe fi Talebi'l-Hisbe*'sinde olduğu gibi, diğer bazı eserler, bunun tam aksine, konunun pratik yönlerine ağırlık vermişler ve bu yönleriyle de bir çeşit *Hisbe* el-kitabı ya da *Hisbe* kılavuzu gibi iş görmüşlerdir. Öte yandan, bu iki örnekte olduğu gibi, aynı literatürün bazı örnekleri *Hisbe*'yi genel ve kapsayıcı bir şekilde işlerken, diğer bazıları aynı meselelerin daha özel yönlerine yoğunlaşmıştır. Yahya b. Ömer'in (ö.289/901 ve ya 902) *Abkâmu's-Sûku*'u, el-Müceyledî'nin *et-Teysir fi Abkâmi't-Tes'ir'i* ve Ebu'l-Abbas Abdullah el-İbyânî (ö.352/964)'nin *Mesâilu's-Samâsira*'sı,⁴² bu son kategoriye örnek olarak verilebilir. Ancak şunu da ifade edelim ki bu son üç eser Bağımsız Çalışmalar'a da örnek olarak gösterilebilir.

Yukarıdakilere ilâveten, şu eserler de El-Hisbe literatürüne misal teşkil eder: İbnu'l-Uhuvve (ö.729/1329), *Me'âlimu't-Turbe fi Abkâmi'l-Hisbe*; İbn Besam, *Nihâyetu'r-Rutbe fi Talebi'l-Hisbe*; İbn Abdun, *Risâle fi'l-Kaddâ ve'l-Hisbe*; İbn Abdur-Rauf, *Risâle fi Âdâbi'l-Hisbe ve'l-Muhtesib*; Muhammed b. Ebi Muhammed es-Sakatî, *Kitâb fi Âdâbi'l-Hisbe*; Cersifi, *Risâle fi'l-Hisbe* ve Ebû Bekir el-Hallal (ö.311/923), *el-Emr-u bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehy-u 'ani'l-Münker*.

Yine *Fütüvvet-nâmelerin* bazıları ve Osmanlı *Ihtisab* Kanunları, bunların durumunu vuzuha kavuşturacak daha ileri düzeyde çalışmaların yapılmasına kadar, *hisbe* literatürü bünyesinde mütalaa edilebilir.

Hisbe literatürünün muhtevasına gelince, genel olarak denebilir ki, bu literatür devlet ya da kamunun sosyal ve iktisadî hayatı denetlemesine ve gerektiğinde bu alana müdahale etmesine ilişkin meseleleri ele alır. Devlet müdahalesinin sebepleri, teorik ve felsefî temelleri, hukukî ve idarî altyapısı ile usûlü ve bunun sonuçları bu literatürde geniş bir şekilde tartışılan mevzular olmuştur. Burada ana gaye, bir genel ve ortak standartlar seti veya sisteminin tesis ve muhafaza edilmesi yoluyla sosyal ve iktisadî hayatta adaletsizliği önlemek ve ilahî ve insanî haklara riayeti emniyet altına almaktır. Bu amaca yönelik olarak; iktisadî ilişkiler ve işlemlerin hukuka ve yaygın teamüle ve kullanılan ölçü aletlerinin belirlenmiş standartlara uygunluğunun denetlenmesi, anlaşmazlıkların hukuk mahkemelerine intikalini gereksiz kılacak idari mekanizmaların geliştirilmesi ile fiyat ve kalite kontrolü gibi konular titiz bir şekilde incelenmiştir. Böyle bir literatürün ikti-

42 Bu çalışma hakkında genel bilgi için bkz., Muhammed Ebû el-Acfan, "Kitab Mesail el-Samâsira", *Journal of Research in Islamic Economics*, (Arapça Kısmı), Cilt 1/2 (Kış 1984), s. 63-69.

sadı düşünce tarihçileri için çok değerli malzeme içerebileceğini söylemeye gerek bile yok.

2- El-Harâc Literatürü

Harâc, klasik İslâmî literatürde arazi vergisini ya da genel olarak vergiyi ifade için kullanılan Arapça bir terimdir. Müslüman alimler, İslâm kültür tarihinin başlangıcından itibaren "*Kitâbu'l-Harâc*" ya da benzeri başlıklar taşıyan pek çok bağımsız çalışma vücuda getirmişlerdir. Bu kitapların, kamu maliyesi ile ilgili konuların yanı sıra, iktisat hukukunun kamuya ilişkin meseleleri üzerine yoğunlaştıkları söylenebilir. *Harâc* literatüründe ele alınan ana konular; genel olarak tabii kaynakların ve arazi sisteminin hukuku ve idaresi, vergilerin hukukî ve idari yönleri, hazine ve onun organizasyonu, bütçe idaresi ve kamusal yatırımlardır.

Kitâbu'l-Harâc adını taşıyan eserlere örnek olarak; İmam Ebû Yûsuf (113-182/731-798)'un ve Yahya b. Adem el-Kureşî (ö.203/818)'nin eserleri verilebilir. Diğer taraftan Kudâme b. Ca'fer (ö.329/941)'in *el-Harâc ve Sina'atu'l-Kitâbe*'si ve Abdurrahman b. Ahmed b. Recep el-Hanbelî (ö.795/1392 veya 1393)'nin *el-İstibrâc li Ahkâmi'l-Harâc*'ı bu literatür çeşidinin farklı isimler altında hazırlanmış olanlarının örnekleridir.

3- El-Emvâl Literatürü

Harâc literatürü ile hemen-hemen aynı konuları farklı bir isim altında inceleyen başka bir İslâmî literatür çeşidi daha mevcuttur. Bu literatüre biz *el-Emvâl* Literatürü diyeceğiz, zira o büyük ölçüde *Kitâbu'l-Emvâl* ortak ismini taşıyan eserlerden oluşur. Bunun dışında, *El-Harâc* literatürü için söylenen hemen her şey el-Emvâl literatürü için de tekrar edilebilir. Her iki literatürün işlediği konuların benzerliği aslında, sonrakinin ilkinin içerisinde değerlendirilmesi olanağını vermektedir. Ancak, biz bunları farklı literatür çeşitleri olarak ele alacağız, çünkü ne de olsa bu eserler farklı isimler taşımaktadırlar ve ayrıca böyle bir tasnif bu eserlerin daha kolay dikkat çekmesini sağlar ki, bu da çalışmamızın amacı bakımından önemsiz değildir.

Ebû Ubeyd el-Kasım b. Sellam (154-224/770-839)'ın ve Ebû Ca'fer ed-Davûdî (ö.402/1012)'nin *Kitâbu'l-Emvâl* isimli eserleri bu literatür ailesini temsil eden eserlerdendir.

Burada, bu iki literatür çeşidinin başka bir ortak özelliğine daha değinmemiz uygun olacaktır. Bu eserler, İktisadî Düşünce Tarihi'nin en önemli kaynaklarından olmalarının yanı sıra, tarih sahnesinde daha yeni-yeni görünmeye başlayan taze bir medeniyetin iktisadî boyutunun tedricî teşekkülü olarak tasvir edilebilecek çok ilginç ve öğretici bir tarihi vakıayı yansıtan kaynaklar olarak da okunabilir.

Bu bölümü, İktisadî Düşünce Tarihi'nin kaynaklarından bir kısmı arasında mevcut olan daha yüksek düzeyde bir ilişkiye dikkat çekerek bitirmek istiyoruz. Hatırlanacağı üzere, buraya kadar *Hisbe*, *Harâc* ve *Emvâl* literatürünün konuları olarak saya geldiğimiz meseleler, bu çalışmada daha önce *Abkâmu's-Sultâniye* literatürünün başlıca konuları olarak da zik-

redilmişti. Bu demektir ki, bu dört literatür çeşidi bir arada iktisat hukukunun kamusal boyutu, kamu maliyesi ve malî siyaset üzerine yapılacak nispeten daha spesifik çalışmaların ana kaynağını teşkil edecektir.

4- El-Kesb Literatürü

Burada *el-Kesb* literatürü başlığı altında ele alınacak olan ve *Kitâbu'l-Kesb* ya da benzeri isimler taşıyan pek çok eser mevcuttur. Arapça bir kelime olan “*el-kesb*”, servet edinme, mal-mülk kazanma ya da sadece geçimini temin etme olarak tercüme edilebilir.

Kâtip Çelebi (ya da Hacı Kalfa)'nin bildirdiğine göre, Ebû Abdullah Ahmed b. Harb en-Nisâburî (ö.234/848 veya 849) ve Şemsu'l-E'imme el-Hulvânî (ö. 456/1063)'nin *Kitâbu'l-Kesb*⁴³ isimli birer eserleri mevcuttur. *El-Kesb*'e ilişkin bu tür genel eserlerin yanı başında, bir taraftan çalışmayı, işi, ticareti, aksiyonu, çabayı, faaliyeti, hareketi ve dinamizmi övmeye ve özendirmeye; diğer taraftan hareketsizliği, tembelliği ve Allah'ın her yaratığın rızkının teminatı olduğu bahanesiyle maişet teminini terk etmeyi kınama ve caydırmaya odaklanmış ilginç bir literatür çeşidi yer alır. Bazı örnekleri şunlardır:

El-Hubeysî, *el-Bereke fî Fadli's-Sa'y ve'l-Hareke*; Ebû Bekir el-Hallal (234-311/848-923), *Kitâbu'l-Hath 'alâ't-Ticâre ve's-Sinâ'a ve'l-'Amâl ve'l-'Inkâr 'alâ men Yedda'i'l-Tevekkül ve Terke'l-'Amal ve el-Hucce 'aleyhim fî Zâlik*.

Ancak *kesb* üzerine kaleme alınmış eserlerin en ünlüsü, Şeybânî (132-189/749-804)'nin, daha önce bahsi geçen, *el-Iktisab fî'r-Rızkı'l-Mustatab*' adlı çalışmasıdır. Bu eser, halihazırdaki konuyla ilgili hemen her şeyi kapsar. Kesbin, yani çalışmanın ya da servet edinmenin anlamı, önemi ve övgüye değer olduğu; türleri; iktisadî faaliyetlerin çeşitleri ve bunlarda öncelik sıralaması; Allah'a imanın ve güvenin, yani tevekkülün, çalışma bakımından sonuçları; işçi ve işveren ilişkileri; zenginlik ve fakirliğin ve buna paralel olarak fakirliğe sabrın ve zenginliğe şükürün karşılıklı olarak tartılması üzerine bir tartışma; ihtiyaçların çeşitleri ve dereceleri; servet biriktirmek; iş hayatı ve dini hayat arasındaki etkileşim; birey ve toplum arasındaki münasebet; iş bölümü; harcama, tüketim ve israf; tüketimin sosyal-kültürel bağlam ile ilişkisi; servet ve gelirin yeniden dağılımı ve işsizlik Şeybânî'nin eserinde işlediği konular arasında yer alır. Kısaca bu eser, içinde çalışma ve kazanmanın; dinî, ahlâkî, hukukî, iktisadî ve felsefî bakış açıları ile kapsamlı bir şekilde tartışıldığı ve hâlâ iktisadî düşünce tarihçileri tarafından layığıyla değerlendirilmeyi bekleyen zengin ve renkli bir metindir.

5-En-Nukûd üzerine Eserler

“*En-Nukûd*”, para diye tercüme edebileceğimiz Arapça “*el-nakd*” kelimesinin çoğuludur. Bu konu üzerine kaleme alınmış birden fazla kitap bulunduğu için, bu eserler de kendi aralarında bir literatür ailesi oluştururlar. Örnekleme için aşağıdaki başlıklar verilebilir:

43 *Kesfu'z-Zunûn*, Cilt 2, s. 1452.

Ebû Hilal Hasan b. Abdillâh el-Askerî (ö.395/1004 veya 1005), *Kitâbu'd-Dirhem ve'd-Dinâr*; el-Makrîzî (1362-1442), *en-Nukûdu'l-Kadîme ve'l-İslâmiyye*; el-Manavî (952-1031/1545-1621 veya 1622), *en-Nukûd ve'l-Mekâyil ve'l-Mevâzin*.

Nukûd literatürü, İslâm para tarihinin kaynakları arasında önemli bir yere sahip olduğu gibi, para ekonomisinin çeşitli yönlerine ilişkin bir miktar malzeme de sağlayabilir. Maamafih, bu gelenek içinde vücut bulmuş çalışmalar, paranın iktisadî yönünden çok fizikî yönüyle ilgilenmelerinden dolayı, iktisattan ziyade *nüvizmatik* alanına ait kabul edilebilir. Bu çalışmaların diğer bir özelliği, yukarıdakine ek olarak, uzunluk ve ağırlık ölçüleri gibi, İslâm medeniyetinin maddî standartlarına ilişkin hatırı sayılır kaynak malzeme içermeleridir ki, bu özelliğin bir benzeri de *Hisbe* literatüründe yer almaktadır.

6-Ticârete İlişkin Literatür

Ticaretin, *kesb* ve *hisbe* literatürlerinin tematik dağılımında önemli bir yeri vardır. Bununla birlikte, münhasıran ticaretin işlendiği bağımsız eserler de mevcuttur ve tabii ki bu tür çalışmalar daha ileri bir ihtisaslaşma düzeyini temsil ederler.

Ticaret üzerine bağımsız eserler kaleme alan Müslüman yazarlar arasında en önde gelen edebî sima el-Câhiz (ö.255/869)'dir. Çok sayıdaki diğer çalışmalarının yanı sıra, bu yazarın yalnızca ticarete tahsis edilmiş bir kitabı ile bir risalesi (kitapçığı) de mevcuttur. Bunlar sırasıyla *Kitâbu't-Ta'bassur bi't-Ticâret* ile *Fî Medbî't-Tüccâr ve Zammi 'Ameli's-Sultan'*'dir. İlk çalışma, Câhiz'in zamanında pazarda alınıp satılan farklı kalitedeki malları birbirinden ayırt etmede kullanılacak bazı kriterler ortaya koymak ve bu yönde kılavuzluk etmek amacıyla yönelik olarak hazırlanmıştır. Diğer bir deyişle bu çalışma, pazarda günlük işlemlerle uğraşan tüccarlar ve belki tüketiciler için pratik bir el kitabı ya da ticaret rehberi niteliğindedir. Bu yönüyle ve özellikle de dönemin uluslararası ve bölgelerarası mal hareketlerine ilişkin son bölümüyle bu eser, iktisadî düşünce tarihinden ziyade ticaret tarihinin kaynakları arasında değerlendirilmeye daha uygundur.

İktisadî düşünce tarihi açısından, Câhiz'in ikinci kitabı daha önemlidir. Elimizde hâlâ mevcut olan dört sayfalık küçük ama son derece ilginç bu çalışmada, modern sayılabilecek bir konu ele alınmaktadır. Başlığının da çok güzel bir şekilde ifade ettiği gibi bu eser, geçim temininin iki farklı yolunun faydalarının ve zararlarının bir mukayesesini yapmaktadır ki, bu iki yol, hükümdar için memur olarak çalışmak ile ticaret erbabı olarak çalışmaktır. Enteresan bir şekilde Câhiz, ilk yola karşı çıkmakta ve ısrarla ikincisini teşvik etmektedir. Câhiz'in bu yollardan birini methedip diğerini yererken ileri sürdüğü argümanlar şayanı dikkattir ve özel ilgiye layıktır.

Bununla birlikte, klasik dönem müslüman yazarları tarafından ticarete ilişkin olarak vücuda getirilmiş eserlerin en dikkate değer olanı, profesyonel bir ilim adamına değil de, meslekten bir ticaret adamı olan Ebu'l-Fazl Ca'fer b. 'Ali ed-Dımeşki'ye aittir. Eserin adı *Kitâbu'l-İşâre ilâ Mahâsi-*

ni't-Ticâret'tir. Ed-Dîmeşki'nin ne zaman yaşadığı ya da kitabını ne zaman yazdığına dair elimizde güvenilir bilgiler mevcut değildir. Ancak, künyesinden bu zatın Şam'lı olduğu çıkarılabilir. De Somogyi'nin tahminine göre yaşadığı dönem Hicret'ten sonraki üçüncü ve altıncı yüzyıllar (sırasıyla, miladi dokuzuncu ve on ikinci yüzyıllar) arasında bir zamana rastlamaktadır.⁴⁴ Diğer taraftan Dîmeşki'nin kitabının editörü olan Fehmi Sa'd, bu yazarın yaşadığı zamanın hicrî beşinci asır (miladi on birinci yüzyıl) olduğunu kabule daha eğilimlidir ki bu asır Fatımîler'in hükümler olduğu bir asırdır ve bu durumda Dîmeşki ünlü bilgin el-Birûnî'nin çağdaşı olmaktadır.⁴⁵

Ed-Dîmeşki'nin eseri, Câhiz'in iki çalışmasında ele alınan konuların yanı sıra şunları da ihtiva etmektedir: *El-mâl*⁴⁶ kavramının bir analizi, mala duyulan ihtiyaç ve çeşitleri, kalite standartları, zenginlik ve fakirliğe ilişkin bir tartışma, değer ve fiyat, geçim temininin yolları ve bunların iktisadî sektörler şeklinde yansımaları, ticaret ve türleri, mal (ürün) yönetimi, kesb (acquisition) ve dinî hayat, iş ahlâkı ve kârlı ve başarılı bir iş için tecrübeli bir tacirin tavsiyeleri.

B-Münferit Bağımsız Eserler

İktisadî bir meseleye tahsis edilmiş olmakla birlikte, yukarıdakilerden farklı olarak, *sayıca biri geçmeyen* bağımsız İslâmî eserler bu başlık altında mütalaa edilecektir. Daha önce de ifade edildiği gibi, burada münferit diye nitelediğimiz çalışmaların benzerleri, yapılacak yeni araştırmalar neticesinde ortaya çıkarılacak olursa, tabiatı ile, bu münferit eserler şu anki statülerini yitirerek bir literatür ailesinin mensubu olacaklar ve tasnifimiz içindeki yerleri zorunlu olarak değişecektir. Şunu da hemen belirtmemiz gerekir ki, böyle bir ihtimal oldukça yüksektir. Çünkü güvenilir tematik (konusal) analizlere dayanan etraflı bir İslâmî literatür kataloğuna henüz sahip değiliz ve böyle olunca, sahamızla ilgili bilgimiz genişledikçe, mevcut bilgimizle münferit diye nitelediğimiz eserlere benzeyen yeni metinlerin sahneye çıkması hiç de imkansız değildir. Diğer taraftan, bu çalışmanın yazarı da, bu sahadaki her bilgiye sahip olduğunu iddia edecek durumda değildir. Sahanın objektif şartları ve son söylediklerimiz göz önüne alındığında, burada münferit olarak mütalaa edilen çalışmaların statüsünün geçici olduğu rahatlıkla söylenebilir. Kısacası, şu anki tasnifimizin her iki tarafı değişikliğe uğrayabileceği gibi, münferit bağımsız eserler listesine ek-

44 De Somogyi, s. 133.

45 Fehmi Sa'd'ın görüşleri için bkz., ed-Dîmeşki'nin eserinin, kendisi tarafından hazırlanan edisyonuna yazdığı giriş: ed-Dîmeşki, *el-İşâret ilâ Mabâsini't-Ticâret*, (Beyrut: Dâr Elifba li't-Tiba'ah ve'n-Neşr ve't-Tevzi', 1983), s. 9-13.

46 *El-mal* kavramı iktisada ilişkin İslâmî literatürde yaygın bir kullanıma sahiptir ve bundan dolayı ilgili metinlerin hakkıyla anlaşılabilmesi açısından son derece önemlidir. Kavram olarak, *el-mâl*, özel mal ve emtiadan kamu mallarına, kamu gelirlerine ve kamu aktiflerine kadar uzanan çok değişik anlamlara gelir Bu terimin tatminkar bir kavramsal haritasını çıkarmak, terimin içeriğinin farklı bağlamlarda geçirdiği semantik gelişmenin kapsamlı bir incelemesini gerekli kılar.

lenecek yeni kalemler de ortaya çıkabilir.

Belirtilen ihtirazi kayıtları hep hatırda tutarak, bu kategoriye birkaç örnek verilebilir.

1- Nâsiru'd-Dîn et-Tûsî: Risâle der Resm-u Ayin-i İlhanî

Bu risale, *el-Harâc* ve *el-Emvâl* geleneğinin son derece teksifi bir özeti veya belki de *Abkâmu's-Sultâniyye* literatürünün bir minyatürü olarak görülebilir. O, ayrıca, şayanı dikkat bir Şii ilim adamı tarafından, ayrıncı özelliği yaygın bir siyasî, sosyal ve iktisadî kargaşa olan bir zamanda, İslâm Dünyası'nın merkezî topraklarını ele geçiren Moğol Hanedanı'nın izleyeceği malî ve iktisadî politikaların esasını teşkil etmek üzere hazırlanmış bir eser olduğu için de önemlidir. Bu küçük ama önemli esere karşı adil olabilmek ve bir bakıma onun "küçük" olma özelliğini dengeleyebilmek için, ayrı bir başlık altında ele almak suretiyle, onu bir çeşit "büyültme" işlemine tabi tutmak istedik.

Devletin bürokratik teşkilatına ilişkin genel bir giriş yaptıktan sonra Tûsî (m.1201-1274), yoğunlaştırılmış bir malî sistem ve malî politika taslağı önerir. Bu çalışmada dikkat çeken önemli bir husus, Tûsî'nin, adeta yaşamakta olan çok yönlü kaosun arz ettiği tehlikenin vahametine dolaylı olarak dikkat çekercesine, risalenin başında ve sonunda, siyasî hayattaki sürekliliğin ve istikrarın önemine ısrarla vurguda bulunmasıdır.

Elinizdeki çalışmanın amacı açısından Tûsî'nin eserinin diğer bir önemli özelliği de burada belirtilmelidir: *El-Harâc*, *el-Emvâl* ve *Abkâmu's-Sultâniyye* gelenekleri tarafından sağlanan malzeme deryasının göz korkutucu derinliklerine dalmadan önce bu sevimli özete kısa bir göz gezdirmek, İslâm kamu maliyesi ve malî politikasının olgusal ya da düşünsel yönlerine ilişkin tarihi çalışmalar yapmaya niyetli araştırmacılar için hayli faydalı olabilir.⁴⁷

2- El-Makrizî: Kitâb İğaseti'l-Ummeh bi Keşfi'l-Gumme

El-Makrizî (m.1365-1442) sosyal ve iktisadî meselelere özel ilgi duymuş Müslüman yazarlar heyetinin üyeleri arasında yer alır. Bu çalışmanın başlarında aynı yazarın *en-Nukûdu'l-Kadîme ve'l-İslâmiyye* isimli eserini zikretmiştik. *El-Hitât* isimli ünlü eserinden başlamak üzere, Makrizî'nin diğer çalışmaları da iktisadî düşünce tarihi açısından taranmaya değer. Bununla birlikte, konumuz açısından onun en önemli eseri *Kitâb İğaseti'l-Ummeh bi Keşfi'l-Gumme* adlı çalışmasıdır. Bu nefis ve kendine özgü kitabın kaleme alınmasının sebebi, h. 796-808 yılları arasında Mısır'da hüküm süren ve insanların açlıktan kırılmasına yol açan vahim kıtlık hadisesidir. El-Makrizî'nin bu kitabı yazmadaki amacı, felaketin karşı konulamaz ya da

47 Tûsî'nin risalesinin Farsça metni ve bir İngilizce tercümesi M. Minowi ve V. Minorsky tarafından yayınlanmış ve : *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Cilt X/3. Ayrıca benzer bir çalışma Mehmet Bayraktar tarafından yapılmıştır: Nasiru'd-Din Tusi, *Risale der Resm vo Ayin-e İlkhani*, Türkçe ve İngilizce tercümeleleriyle birlikte Farsça metin, Ankara: Ofset Repromat Ltd. Şti., 1988 (?).

kaçınılmaz olmadığını, bazı özel sebepler neticesinde vuku bulduğunu ve bu sebeplerin teşhis edilmesi durumunda onun giderilebileceğini ve hatta uygun tedbirlerin alınması ile tamamen önlenebileceğini göstermektedir. (Kitap h.808-m.1405 ya da 1406 yılında kaleme alınmıştır).

El-Makrizî, felaketin ve onu hazırlayan şartların teşhisinde kendisini sadece yakın sebep ve faktörlerin tespit ve tahlili ile sınırlamaz. Daha öteye giderek ve usta bir tarihçi olmanın sağladığı avantajları da kullanarak, felaketin tarihsel köklerine nüfuz etmeye çalışır ve bu çalışma onu Mısır'da sıklıkla görülebilen kıtlıkların teksifi bir analitik tarihini çıkarmaya götürür. Kıtlıkların tarihini incelerken, bir yandan da, kıtlıkların esas sebebi olarak gördüğü Mısır'daki para politikalarının gelişim tarihinin ana hatlarını ortaya koyar. Diğer taraftan, tarihi süreçlerin analitik bir şekilde incelemesinden hareketle, El-Makrizî, iktisadî dalgalanmalar teorisi, para teorisi ve politikasına doğru atılmış ciddi adımlar diye algılanabilecek bir dizi dikkate değer fikir geliştirir. Enflasyonun farklı sosyal sınıflar üzerindeki etkisinin analizi ve *Gresham Kanunu* diye bilinen kanunun erken bir formülasyonu sözkonusu ilginç fikirler arasında yer alır.

Onun çalışmasının diğer bir önemli meziyeti, belirli bir iktisadî meseleyle yaklaşırken, tarihî ve analitik metodların her ikisini de aynı ustalıklı kullanabilmiş olmasıdır. Nihayet, onun kitabının ikinci bölümden önceki kısımları, geri kalan bölümleri şekillendiren ve yönlendiren nefis bir metodolojik girizgah niteliğindedir.

VI- Avrupa Politik İktisadının Etkisi Altında Gelişen

19. Yüzyıl Literatürü

Şimdiye kadar, *klasik* olarak nitelenebilecek kaynaklar üzerine yoğunlaştık. Böyle olması doğal, zira klasik İslâmî literatür, İslâm coğrafyasının dünyanın kültürel ve entellektüel merkezi olduğu bir dönemde, on üç yüzyıl boyunca vücuda getirilmiş entellektüel üretimi sembolize eder. Başka bir ifadeyle bu literatür, müslüman ilim adamlarının entellektüel hayata yaptıkları en özgün katkıları yansıtır.

Ancak, söz konusu edilmesi gereken başka bir iktisadî literatür çeşidi daha vardır: İslâm dünyasında on dokuzuncu yüzyıldan itibaren, Avrupa politik iktisadının etkisi altında gelişen literatür. Bu literatürün dikkatli ve kapsamlı bir analizi ve değerlendirilmesi pek çok açıdan faydalı olabilir. İlk olarak, söz konusu literatürün iktisadî düşünce tarihi ile ilişkisi ve onun için önemi aşikârdır. İkincisi, bu çerçevede verilen eserler, müslüman entellektüellerin hesaplaşmak zorunda kaldıkları yeni bir medeniyetin iktisadî yönüne karşı takındıkları tavır hakkında önemli ipuçları verebilir. Klasik İslâmî literatürün ve şimdi sözünü etmekte olduğumuz literatürün ilgili kısımlarını, müslüman entellektüellerin, bir taraftan yeni ortaya çıkan ve/veya yükselen bir medeniyetin temsilcileri olarak ve diğer taraftan bizzat kendileri, yeni ortaya çıkan ve/veya yükselen başka bir medeniyetle hesaplaşmak zorunda kalan kişiler olarak, yabancı medeniyetlere karşı ta-

kındıkları tavrı yansıtan metinler olarak görmek hiç de yanlış olmaz. Nihayet, bu literatür, hala ciddi bir problem olarak karşımızda duran, İslâm Dünyası'nın iktisadî modernleşme macerasının kısmi bir hikayesi olarak da görülebilir.

Maalesef, bu literatürle ilgili çalışmamız Osmanlı Dünyası ve on dokuzyüzyıl ile sınırlı kalacaktır. Aynı şekilde, Osmanlı Devleti'nin Avrupa iktisat düşüncesi ile olan ilişkilerinin tarihine de fazla yer ayıramayacağız.⁴⁸ Bu nedenle kendimizi, Osmanlı döneminde Avrupâî tarzda yazılmış ilk iktisat kitabıyla ilgili ünlü tartışmanın bir özeti ve bu çizgideki literatürün daha sonraki örneklerinden bir kaçı ile sınırlandıracağız.

Aralarında Cavit Bey, Galip Haldun, M. Zühdü ve Z. F. Fındıkoğlu'nun da bulunduğu bir grup yazara göre, Türkçe olarak basılan ilk iktisat kitabı, Sahak Efendi'nin J. B. Say'den *İlm-i Tedbîr-i Menzil*⁴⁹ adı ile yaptığı tercümedir. Diğer taraftan, İngiliz oryantalist Charles Wells (1838-1917) kendi eseri olan *İlm-i Tedbîr-i Milk: "The Science of the Administration of a State"* ya da *"Politik İktisat Üzerine Bir Çalışma"* (Londra: Williams ve Norgate, 1860)'nın Türkçe olarak basılan ilk politik iktisat kitabı olduğunu iddia eder. Mr. Wells bu iddiasında o kadar ısrarlıdır ki, bunu kitabının daha kapak sayfasında ifade etmede bir beis görmez. Bu iddia, Wells'in 1860'tan önce politik iktisat sahasında Türkçe'ye tercüme edildiği şüphesiz olan Batılı eserlerden haberdar olmadığı gerçeğinden hareketle, haklı olarak eleştirilmiş ve onun eserinin olsa olsa orijinali Türkçe olan ilk iktisat kitabı olarak kabul edilebileceği ifade edilmiştir.⁵⁰ Ancak, sonradan yapılan bazı araştırmalar bu son ihtimali de tehlikeye sokan sonuçlar ortaya koymaktadır. 1983'te yayınlanan bir makalede İlber Ortaylı, 1830'ların başında anonim bir yazar ya editör tarafından yazılmış ya da hazırlanmış 86 sayfalık bir el yazmasından bahsetmektedir. Makaleden öğrendiğimize göre bu eserin adı *Risale-i Tedbîr-i*

48 Bu konuda bilgi için Dr. Ahmet G. Sayar'ın kıymetli çalışmasına başvurulabilir: *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması (Klasik Dönemden II. Abdülhamid'e)*, İstanbul: Der Yayınları, 1986.

49 Adı geçen yazarların görüşlerinin bir özeti için bkz., Cavit Orhan Tütengil, "Türkçe'de İlk İktisat Kitabı Konusu ve Yeni Bir Eser Üzerine Notlar", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 25, No. 1-2, (İstanbul, 1966), sh. 1-5. Sahak Efendi, tercüme ettiği kitabın orijinal isminin yerine, bu kitabın Mr. Say'ın "Zubde-i İlm-i Tedbîr-i Menzil" ismi ile hazırladığı bir kitap olduğunu iddia ederek onun Türkçe tercümesini vermiştir. Ancak Sahak Efendi'nin tercümenin girişindeki dolaylı tasvirlerinden biz bu kitabın J. B. Say'ın *Catechisme d'Economie Politique* adlı çalışması olduğunu çıkarıyoruz. Ayrıca bu çıkarım, J. B. Say'ın kendi mukaddimesinin tercümesindeki benzer ifadelerle de desteklenmektedir. Meselâ, Say daha fazla bilgi ihtiyacı olan okuyuculara yine kendisinin üç ciltlik *Traite d'Economie Politique'sini* tavsiye ediyor (sh. 7). Sahak Efendi'nin bildirdiğine göre bu tercüme Sultan Abdülmecid'e de "sunulmuştur". (Sahak Efendi'den yapılan iktibaslar için bkz., *İlm-i Tedbîr-i Menzil*, tarih ya da yer mevcut değil, sh. 2-3).

50 Tütengil, sh. 6.

Umrân-ı Mülk'dir ve şu anda Viyana Milli Kütüphanesi'nin Doğu Elyazmaları Koleksiyonu'nda muhafaza edilmektedir. Ortaylı'ya göre, bu risalenin keşfiyle birlikte Osmanlı toplumunun Avrupa iktisat düşüncesi ve bilimiyle tanışıklığının 1830'lara kadar geri gittiği ortaya çıkmaktadır.⁵¹

Bu tartışma, muhtemelen, Osmanlı döneminin tam bir bibliyografik envanteri çıkarılana kadar devam edecektir. Diğer taraftan, Avrupa politik iktisat geleneği ile ilk temasın kesin tarihi ne olursa olsun, Osmanlı Devleti'nin bilimsel ve entelektüel dünyasında on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren, bu sahada yazılmış ya da tercüme edilmiş eserlerin sayısında dikkate değer bir artış olduğu gözden kaçmaz. Aynı derecede önemli bir başka gerçek de, yine bu dönemde iktisadî ve sosyal bilimler alanına ilişkin süreli yayınlardaki artıştır.

Burada, söz konusu literatürün tam bir listesini vermek ne mümkündür, ne de lazımdır. Zira bu çalışmanın asıl amacı, eserleri tek tek kaydetmek ve tanıtmaktan çok, bu eserlerin ait olduğu sahayı genel olarak tanıtmaktır. Diğer bir deyişle, bu kerte de bizi ilgilendiren, tek tek ağaçların değil, genel olarak ormanın bir resmini elde etmektir. Bu nedenle de, yukarıdakilere ek olarak birkaç başlık daha saydıktan sonra, bu sahaya ilişkin incelememizi bitireceğiz.

Ahmet Mithat Efendi'nin çalışmalarının bahse konu sahada ayrı bir yeri vardır. *Ekonomi-Politik*, *Hallu'l-'Ukad*, *Sevday-ı Sa'y-u Amel* ve *Teşriki Amel Taksim-i Amel* gibi iktisat üzerine kaleme aldığı eserlerin yanı sıra, bu üretken yazarın çok sayıda ve çok değişik alanlardaki diğer eserleri de sahamızın bakış açısı ile taranmaya değer. Münif Paşa'nın bazı makaleleri, Mehmet Şerif'in *İlm-i Emvâl-i Milliye* isimli kitabı ve bazı makaleleri, Nuri Bey'in *Mebâbis-i İlm-i Servet*'i, Süleyman Sudi'nin *Defter-i Muktesid*'i, Ahmet İhsan Bey'in *İlm-i Servet*'i, Sakızlı Ohannes Efendi'nin *Mebâdi-i İlm-i Servet-i Mîle'î* ve Cavit Bey'in *İlm-i İktisad*'ı bu dönemin sahamızla ilgili literatürünü temsil eden çalışmalar arasında zikredilebilir.⁵²

VII- Sonuç

İktisadî düşünce tarihi açısından İslâmî literatüre yaptığımız bu genel bakış şu gerçeği açıkça göstermiş olmalıdır: İktisadî düşünce tarihçilerinin ellerinin altında, henüz yeterince değerlendirilememiş son derece zengin bir kaynaklar seti vardır. Bu kaynaklar layıkıyla değerlendirilebildiği takdirde, bu disiplinin halihazırdaki durumu önemli değişikliklere uğrayabilir ve önünde yeni ufuklar açılabilir. Böyle bir girişimin sağlayabileceği en mü-

51 İlber Ortaylı, "Osmanlılarda İlk Telif İktisat Elyazması", *Yapıt (Toplumsal Araştırmalar Dergisi)*, No. 46-1, (Ekim-Kasım, 1983), sh. 37-40.

52 Ayrıntılı bilgi için A. G. Sayar'ın yukarıda bahsedilen çalışmasına ilaveten bkz., (Ziyaettin Fahri) Fındıkoğlu, *Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi, İktisat ve İctimaiyat Enstitüsü Yayını, 1946.

tevazı katkı, standart iktisadî düşünce tarihi kitaplarında yitip bir bölüm gibi duran ve Batı düşüncesinin o dönemdeki genel çoraklığının bir ifadesi olan Ortaçağ iktisadî düşüncesiyle ilgili boşluğun doldurulması ve böylece zincirin kopuk halkasının yeniden yerine takılması olacaktır.

Klasik İslâmî metinler, iktisadî meseleleri; diğer meselelerle birlikte veya onlardan ayrı olarak tek başlarına konu edinmelerine bağlı olarak, sırasıyla, Genel Kaynaklar ve Özel Kaynaklar diye iki alt kategoriye ayrılabilir. Ancak, ilk izlenimlerin aksine, böyle bir tasnif, onun iki tarafında yer alan çalışmaların içerdiği malzemenin değeri ve hacmi ile ilgili herhangi bir hüküm içermez. Her bir çalışmanın, içerdiği malzemenin niceliği ve niteliği açısından taşıdığı değer, ancak onların dikkatli bir şekilde tek tek incelenmesi neticesinde anlaşılabilir. Bununla birlikte, belki, bir bütün olarak *klasik* İslâmî metinler ile Batı iktisat düşüncesinin etkisi altında vücuda gelen sonraki literatür arasında, ilkinde öncelik veren bir hiyerarşi kurulabilir. Zira rahatlıkla denebilir ki; müslüman ilim adamlarının iktisadî düşünceye yaptıkları en özgün katkılar ortaçağda vücuda getirdikleri yazılı metinlerde yer almaktadır, hatta bu hususta onların tam bir tekeli vardır ki tarihin sonraki dönemlerinde durum böyle değildir. Ancak, yine de unutulmamalıdır ki bu görece bir değerlendirme meselesidir ve geç-dönem literatürünün de, özellikle hayatî derecede önemli bir problem olarak hala karşımızda duran müslüman toplumların iktisadî modernleşme tarihi ile ilgisi açısından kedine has bir önemi vardır.

Aynı derecede önemli diğer bir nokta, İslâmî kaynakların karakteristik özelliklerinin bu sahanın müstakbel araştırmacıları için ifade ettiği bazı çetin meydan okumalara dikkat çekmek olacaktır. Zira bu meydan okumalar yeterince idrak edilmediği ve onların gerekleri yerine getirilmediği taktirde, söz konusu kaynaklardan layıkıyla yararlanmak mümkün olmayabilir. Her şeyden önce, bu sahanın çalışanları lisan dağarcıklarını önemli ölçüde geliştirmeye hazır olmalıdırlar. Bu çalışma boyunca görüldüğü gibi, bahsedilen kaynaklar genellikle üç dilde kaleme alınmışlardır: Arapça, Türkçe ve Farsça. Bu diller İslâm uygarlığının klasik dönem edebî üretiminin mutad taşıyıcılarıdır. O halde bu dillerle bir dereceye kadar haşır neşir olmak gereklidir. Ancak, bu yeterli değildir. Bu sahanın disiplinler arası karakteri, bir yandan, iktisat formasyonuna sahip öğrencilerin, İslâm'ın entellektüel mirasını layıkıyla anlayıp, değerlendirebilmelerini mümkün kılacak bazı vasıflarla donanmalarını gerektirirken, diğer yandan, İslâmî ilimlere vakıf öğrencilerin de iktisat ve ilgili sosyal bilimlerle yeterli düzeyde bir aşinalık elde etmelerini gerektirmektedir. Tarih çalışmaları ve edebî eleştiri konusunda temel bir formasyona sahip olmak ise her iki grup için de gereklidir.

Tüm bu söylenenler aynı zamanda İslâm İktisadî Düşünce Tarihi'nin, İktisadî Düşünce Tarihi disiplininin yeni bir alt-disiplini olarak kabul edilebileceği şeklindeki tezimizin dayanaklarını teşkil eder.